

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

На правах рукопису

ТКАЧОВ Артем Сергійович

УДК 373.015.311.016:3(043.3)

**СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО ЗДІБНИХ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ У ПРОЦЕСІ
НАВЧАННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ПРЕДМЕТІВ**

13.00.09 – теорія навчання

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор педагогічних наук, професор
Гавриш Ірина Володимирівна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
професор кафедри початкової, дошкільної
і професійної освіти;

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, доцент
Буданова Ліана Георгіївна,
Національний фармацевтичний
університет (м. Харків),
завідувач кафедри іноземних мов;

доктор педагогічних наук, професор
Малихін Олександр Володимирович,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України (м. Київ),
завідувач кафедри романо-германських мов і
перекладу;

доктор педагогічних наук, професор
Осадченко Інна Іванівна,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини, професор
кафедри педагогіки та освітнього менеджменту.

Захист відбудеться 13 лютого 2019 року о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.04 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Алчевських, 29, ауд. 216, м. Харків, 61002.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за адресою: вул. Валентинівська, 2, ауд. 215-В, м. Харків, 61168.

Автореферат розіслано 11 січня 2019 року.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі людський ресурс перетворився в основний фактор подальшого розвитку інформаційного суспільства, що зумовлює необхідність забезпечення в школі найбільш повного розкриття особистісного потенціалу кожного учня. Особливої значущості сьогодні набувають питання навчання й виховання інтелектуально здібних учнів, які в майбутньому мають сформувати наукову та творчу еліту країни. При цьому в умовах реформування системи шкільної освіти на засадах компетентнісного підходу педагоги повинні приділяти значну увагу формуванню ключових компетентностей в учнів зазначеної категорії. На важливості розв'язання цієї проблеми наголошено в таких нормативних документах, як закони України «Про освіту» (2017) і «Про загальну середню освіту» (1999, зі змінами), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), Концепція «Нова українська школа» (2016), Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку системи виявлення та підтримки обдарованих і талановитих дітей та молоді» (2010) тощо.

Як встановлено в дослідженні, найбільш інтенсивно процес різнобічного розвитку високоздібної особистості, формування її розумових потенцій відбувається в підлітковому віці, що створює сприятливі передумови для формування ключових компетентностей в учнів основної школи. Варто також зауважити, що в умовах інтенсивної модернізації всіх сфер життєдіяльності українського суспільства в освітньому процесі значно зростає роль суспільствознавчих предметів, вивчення яких сприяє опануванню школярами наукових знань про людину як соціальну істоту, забезпеченню їхньої практичної підготовки до життєдіяльності в соціумі. Унаслідок цього вказані навчальні предмети мають значний потенціал щодо забезпечення оволодіння інтелектуально здібними учнями середніх класів ключовими компетентностями. Тому проблема формування ключових компетентностей в учнів вказаної категорії в процесі вивчення суспільствознавчих предметів набула останнім часом статусу однієї з пріоритетних.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що окремі аспекти порушеної проблеми висвітлено в працях багатьох учених. Так, значний внесок у розвиток ідеї виявлення й навчання здібної особистості зробили в різні історичні періоди такі відомі зарубіжні мислителі й науковці, як Ф. Бекон, Я. Коменський, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Гальтон, Дж. Гілфорд, К. Хеллер та ін. Визначення базових понять «здібність», «обдарованість», «талант», «геніальність», «інтелект» в контексті дослідження феномену інтелектуальних здібностей людини представлено в теоретичних доробках О. Антонової, О. Кульчицької, Н. Лейтеса, В. Моляка, С. Рубінштейна, С. Сисоєвої, В. Ушмарової, В. Шадрикова та ін. Сутність ключового для дослідження терміна «інтелектуальні здібності» розкрито в наукових працях Б. Ананьєва, В. Доротюк, Н. Завгородньої, Ж. Піаже, В. Радула, В. Уварова, М. Холодної та ін.

Особливості вікового розвитку учнів основної школи, організації їхньої навчальної діяльності та формування інтелектуальних здібностей проаналізовано в студіях О. Бутова, М. Вересова, Л. Виготського, Д. Ельконіна, А. Крилова,

В. Крутецького, І. Осадченко, М. Риженко, Д. Фельдштейна, О. Шевчишеної та ін. Питанням організації навчання інтелектуально здібних учнів основної школи присвячено дослідження А. Горміна, А. Доровського, В. Лебедевої, В. Орлова, В. Панова, Л. Попової, Р. Семенової, Н. Фостик та ін. Основні вимоги до організації компетентнісної освіти суб'єктів навчання і, зокрема, шляхів її реалізації в основній школі схарактеризували такі вчені, як І. Бех, Н. Бібік, Л. Буданова, С. Вітвицька, І. Зимня, О. Локшина, О. Малихін, О. Овчарук, О. Савченко, А. Хуторський, П. Щербань та ін. Специфіку змісту суспільствознавчої освіти, окремі аспекти формування ключових компетентностей у високоздібних учнів основної школи в процесі вивчення суспільствознавчих предметів висвітлено в наукових працях І. Гавриш, Л. Гриніна, Л. Коротаєвої, В. Краєвського, О. Михайличенка, О. Пометун, Н. Рожанської, В. Серікова, Г. Фреймана, В. Ципко та ін. Однак поза увагою науковців залишилася проблема формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи під час вивчення предметів суспільствознавчого циклу.

На підставі систематизації проведених досліджень та аналізу масової шкільної практики з порушеної проблеми зроблено висновок про наявність глобальної суперечності між усвідомленням на державному рівні важливості забезпечення високого рівня сформованості ключових компетентностей у високоздібних учнів основної школи, що сприятиме в майбутньому їхньому входженню в інтелектуальну еліту українського суспільства й здійсненню вагомому внеску в його подальший розвиток, і невизначеністю концептуальних засад формування цих компетентностей в інтелектуально здібних школярів середніх класів у процесі навчання суспільствознавчих предметів.

Подолання цієї суперечності зумовлює необхідність розв'язання низки часткових суперечностей:

- між задекларованим у нормативних освітніх документах завданням щодо впровадження компетентнісного підходу в шкільну практику та превалюванням у закладах загальної середньої освіти традиційних для знанневої парадигми методів і форм навчання учнів;

- між достатньо високим рівнем розробленості загальної теорії навчання інтелектуально здібних школярів і недостатнім теоретичним обґрунтуванням системи формування в них визначених у нормативних документах ключових компетентностей;

- між потребою формування в інтелектуально здібних школярів указаних компетентностей і слабким використанням у цьому контексті дидактичного потенціалу різних навчальних предметів;

- між необхідністю цілеспрямованого формування в здібних учнів основної школи ключових компетентностей під час навчання суспільствознавчих предметів і нерозробленістю науково-методичного забезпечення реалізації цього процесу на практиці.

Отже, актуальність, недостатній рівень теоретичної дослідженості та практичної розробленості порушеної проблеми, потреба вирішення виявлених суперечностей зумовили вибір теми дослідження **«Система формування ключових**

компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів».

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дослідження виконане згідно з темою науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Підвищення ефективності педагогічного процесу в середніх загальноосвітніх і вищих навчальних закладах» (ДР № 0111U008880).

Тему дисертації затверджено вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 1 від 26.02.2016 р.) й узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 3 від 29.03.2016 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні й розробці науково-методичної системи формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів та експериментальній перевірці її ефективності.

Відповідно до мети визначено такі завдання дослідження:

1. Висвітлити генезу ідеї виявлення й навчання інтелектуально здібних учнів, схарактеризувати поняттєво-термінологічне поле дослідження, проаналізувати стан розробленості проблеми навчання високоздібних школярів основної школи в сучасній педагогічній теорії та практиці.

2. З'ясувати суть і структуру ключових компетентностей, конкретизувати їх зміст для учнів основної школи.

3. Розкрити специфіку формування ключових компетентностей у високоздібних учнів основної школи під час вивчення предметів суспільствознавчого циклу.

4. Визначити теоретико-методологічні засади дослідження проблеми формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів середніх класів у процесі навчання суспільствознавчих предметів.

5. Теоретично обґрунтувати, розробити й експериментально перевірити систему формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів.

6. Уточнити критерійну базу, показники й рівні сформованості ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів 5-9 класів.

7. Розробити науково-методичне та дидактичне забезпечення реалізації системи формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів.

Об'єкт дослідження – процес навчання інтелектуально здібних учнів в основній школі.

Предмет дослідження – теоретичні й методичні засади формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів.

Провідною для концепції дослідження є ідея про те, що сучасна школа має забезпечити становлення кожного учня як освіченої, інтелектуально розвиненої, творчої, компетентної особистості, яка спроможна до самореалізації в різних сферах

життєдіяльності. Особливої актуальності це завдання набуває в контексті організації шкільної освіти для розумово здібних учнів, які в майбутньому здатні поповнити інтелектуальну еліту українського суспільства та зробити вагомий внесок у розвиток економіки, науки та культури, досягти високих результатів у професійній діяльності й особистісній самореалізації. Успішність вирішення цього завдання значною мірою залежить від того, чи вдасться педагогічному колективу школи виявити й розвинути природні задатки кожного учня, забезпечити формування в нього ключових компетентностей як необхідної передумови його підготовки до життєдіяльності в сучасному соціумі.

Серед етапів навчання інтелектуально здібних учнів особливе місце належить основній школі, коли школярі досягають підліткового віку. Цей вік супроводжується значними змінами в анатомо-фізіологічній, психічній і соціальній сферах особистості, виникненням у неї нових освітніх можливостей, а водночас – загостренням багатьох психологічних, дидактичних і виховних проблем. Основою забезпечення високого рівня сформованості ключових компетентностей в інтелектуально здібних підлітків є теоретичне обґрунтування структури та змісту цих компетентностей, розроблення науково-методичної системи формування цих компетентностей у процесі навчання суспільствознавчих предметів. Мета дослідження, специфіка формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів зумовлюють визначення концептуальних положень дослідження, що потребують обґрунтування на методологічному, теоретичному й методичному рівнях.

Концепція дослідження включає три взаємопов'язані концепти, які сприяють реалізації провідної ідеї дослідження на методологічному, теоретичному та технологічному рівнях.

Методологічний концепт містить фундаментальні філософські, психолого-педагогічні ідеї та положення про діалектичний взаємозв'язок, взаємозумовленість, цілісність явищ і процесів об'єктивної дійсності, про особистість як суб'єкта діяльності й ставлень, про розвиток особистості в діяльності, про взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх факторів у розвитку особистості, а також відтворює взаємозв'язок і взаємодію різних підходів загальнонаукової й конкретно-наукової методології до вивчення проблеми формування ключових компетентностей у навчанні інтелектуально здібних учнів основної школи, як-от:

- *системно-синергетичного* підходу (передбачає врахування наявних взаємовідношень і закономірних зв'язків між структурними компонентами системи формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних підлітків, сприйняття кожного з них як відкритої системи, що знаходиться в стані активного саморозвитку);

- *особистісно-діяльнісного* підходу (акцентує увагу на тому, що формування ключових компетентностей відбувається в процесі активної усвідомленої навчальної діяльності школярів як автономних суб'єктів);

- *аксіологічного* підходу (спонукає високоздібних учнів основної школи усвідомлювати самоцінність кожної особистості та значущість ключових компетентностей в її самореалізації, забезпечує соціально значущу спрямованість

активності школярів);

- *компетентнісного* підходу (мобілізує учасників освітнього процесу на засвоєння ключових компетентностей у процесі навчання суспільствознавчих предметів);

- *акмеологічного* підходу (вимагає створення оптимальних передумов для розкриття особистісного потенціалу кожного інтелектуально здібного учня);

- *партисипативного* підходу (передбачає розбудову суб'єкт-суб'єктних відносин між учителями та високоздібними школярами середніх класів, здійснення педагогічної взаємодії на основі їхнього співуправління, прояву ними толерантності й взаємоповаги).

Теоретичний концепт визначає систему філософських, психолого-педагогічних, історико-педагогічних ідей, концепцій, вихідних категорій, основних понять, без яких неможливе розуміння суті досліджуваної проблеми, а саме:

- ідеї філософії освіти та положення про її гуманізацію (С. Гончаренко, І. Зязюн, В. Краєвський, В. Кремень та ін.);

- теорія діяльності та розвитку особистості як суб'єкта діяльності (І. Бех, Г. Костюк, О. Леонтьєв, Л. Рубінштейн та ін.);

- наукові погляди про навчання здібних та обдарованих школярів (О. Антонова, І. Гавриш, О. Дубасюк, М. Лейтес, В. Панов, О. Савенков та ін.);

- ідеї технологічного (В. Бондар, І. Євдокимов, А. Нісімчук, О. Падалка, Л. Паращенко, І. Прокопенко, І. Осадченко, О. Темняtkіна, О. Шпак та ін.) та компетентнісного (Н. Бібік, Л. Буданова, І. Зимня, О. Локшина, О. Малихін, А. Маркова, О. Овчарук, А. Хуторський та ін.) підходів;

- сучасні концепції педагогічної діагностики (В. Аванесов, В. Курило, І. Підласий, Т. Щєбликіна та ін.).

Технологічний концепт передбачає розробку й упровадження науково-методичного забезпечення обґрунтованої системи формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів.

Загальна гіпотеза ґрунтується на припущенні, що сформованість ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи можна забезпечити шляхом практичної реалізації теоретично обґрунтованої науково-методичної системи формування в них цих компетентностей у процесі навчання суспільствознавчих предметів.

Загальна гіпотеза конкретизована в **часткових припущеннях**, відповідно до яких рівень сформованості ключових компетентностей у високоздібних школярів середніх класів суттєво підвищиться, якщо:

- розроблення й теоретичне обґрунтування науково-методичної системи формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів у процесі навчання суспільствознавчих предметів засноване на інтеграції основних положень таких загальнонаукових і конкретно-наукових підходів, як системно-синергетичний, особистісно-діяльнісний, компетентнісний, аксіологічний, акмеологічний і партисипативний;

- розроблена система відображає мету, завдання, принципи здійснення процесу

формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів у процесі навчання суспільствознавчих предметів, зв'язок між структурними компонентами цих компетентностей і процесуальними аспектами їх формування та передбачає використання відповідних педагогічних засобів, форм і методів організації навчальної діяльності школярів, здійснення моніторингу й самомоніторингу результативності процесу формування в них ключових компетентностей;

- під час реалізації системи формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів середніх класів у процесі навчання суспільствознавчих предметів враховуються вікові, типові й індивідуальні особливості цієї категорії школярів і специфіка вивчення ними вказаних навчальних предметів.

Для вирішення поставлених завдань і перевірки гіпотези використовувалися відповідні **методи дослідження**, а саме: *теоретичні* – ретроспективний аналіз, систематизація й узагальнення поглядів науковців із проблеми дослідження для виявлення стану її розробленості, визначення сутності ключових понять, з'ясування особливостей формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів основної школи та специфіки вивчення ними суспільствознавчих предметів; моделювання, аналіз нормативних документів у галузі шкільної освіти, навчальних програм і планів, підручників, навчальних посібників для розроблення системи формування ключових компетентностей школярів середніх класів у процесі вивчення предметів суспільствознавчого циклу; *емпіричні* – педагогічне спостереження, анкетування, тестування, бесіди, незалежне оцінювання й самооцінювання продуктів навчальної діяльності інтелектуально здібних підлітків для збирання даних з метою встановлення рівня сформованості в них ключових компетентностей; педагогічний експеримент для підтвердження висунутої гіпотези дослідження; *математичної статистики* – для кількісного та якісного аналізу результатів експериментальної роботи.

Наукова новизна й теоретичне значення отриманих результатів дослідження полягають у тому, що *вперше*:

- схарактеризовано теоретичні й методологічні засади формування ключових компетентностей у високоздібних школярів 5-9 класів під час вивчення предметів суспільствознавчого циклу (концептуальні положення, науково-методологічні підходи до проведення дослідження, що дало змогу визначити мету, завдання, зміст, методи, засоби, форми, технологію реалізації зазначеного процесу, механізм оцінювання отриманих результатів і за необхідності внесення відповідних змін у його перебіг);

- теоретично обґрунтовано, розроблено й експериментально перевірено систему формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів, що включає концептуально-цільовий, структурно-змістовий, формувально-функціональний і діагностично-результативний блоки; конкретизовано основні функції цієї системи (мотиваційна, соціалізаційна, ціннісно-орієнтовна, навчальна, виховна, прогностична, управлінська, науково-дослідна, інформаційна, методична, технологічна, контрольна-коригувальна);

- визначено критерії (мотиваційно-ціннісний, знаннево-діяльнісний,

особистісно-рефлексивний) і показники, характеристики рівнів (високий, середній, низький) сформованості в учнів ключових компетентностей;

- розкрито специфіку формування ключових компетентностей у високоздібних учнів основної школи під час вивчення предметів суспільствознавчого циклу, що зумовлюється віковими особливостями й типовими ознаками учнів цієї категорії та педагогічними можливостями вказаних предметів;

- виявлено педагогічні умови, що забезпечують успішне формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних школярів у процесі навчання суспільствознавчих предметів (забезпечення спеціальної підготовки учителів суспільствознавчих предметів до формування цих компетентностей у школярів зазначеної категорії; активне застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у процесі формування ключових компетентностей учнів; залучення інтелектуально здібних учнів основної школи до здійснення ними самомоніторингу сформованості ключових компетентностей).

Уточнено, що компетентність є особистісним утворенням, яке становить собою поєднання теоретичних знань, практичних умінь і навичок, відповідних мотивів, особистісних цінностей і якостей людини та забезпечує її спроможність до виконання певної діяльності; ключовими є компетентності, які мають найбільш інтегрований характер і проявляються в різних сферах життєдіяльності сучасної людини, а їх засвоєння є необхідною передумовою для її успішної особистої самореалізації протягом усього життя; кожна з компетентностей об'єднує в собі мотиваційно-цільовий, когнітивно-процесуальний та особистісно-ціннісний компоненти та характеризується своїм унікальним змістовим наповненням; формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів – це організація процесу комплексного оволодіння цими школярами компонентами ключових компетентностей на основі опанування змісту освітньої галузі «Суспільствознавство» за допомогою послідовної реалізації вказаних блоків розробленої системи;

висвітлено генезу ідеї визначення й навчання інтелектуально здібних учнів та особливості їх навчання;

подальшого розвитку набула теорія формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних школярів середніх класів у процесі навчання суспільствознавчих предметів (етапи здійснення освітнього процесу, форми та методи роботи зі школярами).

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що позитивні результати експериментальної перевірки теоретично обґрунтованої науково-методичної системи формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних школярів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів дає змогу рекомендувати її до впровадження в процес навчання високоздібних школярів середніх класів.

Під час проведення дослідження *розроблено й апробовано* науково-методичне та дидактичне забезпечення зазначеної системи: цикл експериментальних навчальних посібників «Навчаємося разом» для 5 та 6 класів; комплекти навчальних

завдань, вправ для уроків із суспільствознавчих предметів у 5–9 класах; збірники завдань для самостійної діяльності інтелектуально здібних учнів основної школи з предметів суспільствознавчого циклу; конкретні методичні рекомендації для учителів середніх класів на основі застосування сформульованих теоретичних положень і висновків дослідження.

Розроблене науково-методичне і дидактичне забезпечення знайшло відображення в опублікованих працях автора (монографії, статті та ін.).

Результати дослідження *впроваджено* в освітній процес Українського коледжу імені В. О. Сухомлинського (м. Київ) (довідка № 171 від 12.06.2018 р.), Київської спеціалізованої школи № 61 I–III ступенів з поглибленим вивченням інформаційних технологій (довідка № 59 від 12.06.2018 р.), Київської спеціалізованої школи 1–2 ступенів з поглибленим вивченням природничих наук – ліцей № 293 (довідка № 165 від 11.06.2018 р.), Харківської загальноосвітньої школи № 142 (довідка № 245 від 04.06.2018 р.), Харківської гімназії № 14 (довідка № 423 від 31.05.2018 р.), Харківської гімназії № 169 (довідка № 01-40/193 від 04.06.2018 р.), Харківської спеціалізованої школи I–III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів № 11 (довідка № 416 від 08.06.2018 р.), Луцької загальноосвітньої школи № 2 (довідка № 184/01-26 від 20.06.2018 р.), Технологічного багатoproфільного ліцею із загальноосвітніми класами м. Хмельницького імені Артема Мазура (довідка № 01-23/172 від 19.06.2018 р.), Рівненського навчально-виховного комплексу № 12 (довідка № 243 від 12.06.2018 р.).

Матеріали дисертації *можуть бути використані* під час викладання таких дисциплін, як «Педагогіка», «Історія педагогіки», методик викладання суспільствознавчих предметів, що забезпечують навчання учнів основної школи освітньої галузі «Суспільствознавство», спецкурсів для студентів і магістрів закладів вищої педагогічної освіти, у системі підвищення кваліфікації учительських кадрів, під час укладання підручників, навчальних посібників, проведення педагогічної практики, написання магістерських робіт.

Особистий внесок здобувача у працях, написаних у співавторстві, полягає у визначенні теоретичних засад реалізації компетентнісного підходу в навчанні інтелектуально здібних школярів [2]; в аналізі педагогічних можливостей суспільствознавчих предметів для формування особистісних цінностей в інтелектуально здібних учнів основної школи [3]; у розробці комплектів практичних завдань і вправ для інтелектуально здібних учнів з предмета «Навчаємося разом» [4–21]; у висвітленні типових ознак здібних та обдарованих учнів, які необхідно враховувати в процесі їхнього навчання [26]; у розкритті аксіологічних основ організації освітнього процесу здібних учнів в українській школі [29; 55]; у виявленні організаційно-педагогічних умов підготовки майбутніх учителів до роботи з обдарованими школярами [37]; в обґрунтуванні теоретико-методологічних підходів до реалізації компетентнісно орієнтованої освіти високоздібних учнів [44].

Апробація результатів дослідження здійснювалася на конференціях різних рівнів, а саме:

- *міжнародних*: «Развитие одаренности в современной образовательной среде» (Белгород, 2014), «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-

практичні рішення і підходи» (Баку – Ужгород – Дрогобич, 2017), «Проблема та інновації в природничо-математичній, технологічній та професійній освіті» (Кропивницький, 2017), «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Харків, 2017), «Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі» (Полтава, 2017), «Efektivní nástroje moderních věd – 2017» (Прага, 2017), «Українська освіта і наука в ХХІ столітті: погляд молоді» (Харків, 2017), «Cutting-edge science – 2017» (Шеффілд, 2017), «Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи» (Хмельницький, 2017), «Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст» (Дрогобич, 2017), «Модернізація освітнього середовища» (Умань, 2017), «Актуальні проблеми сучасної психодидактики» (Умань, 2017), «Інновації у вищій школі: проблеми та перспективи в освіті і науці» (Кременець, 2017), «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Харків, 2018);

- *всеукраїнських*: «Психолого-педагогічне забезпечення професійної підготовки фахівців технічного, економічного та гуманітарного профілю» (Херсон, 2014); «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (Херсон, 2016), «Самореалізація пізнавально-творчого і професійного потенціалу особистості в інноваційній освіті» (Суми, 2016), «Педагогіка та психологія: сучасний стан розвитку наукових досліджень та перспективи» (Запоріжжя, 2017), «Інновації в підготовці та професійній діяльності фахівців соціальної галузі» (Харків, 2017);

- *регіональних*: «Сучасна освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика» (Харків, 2012), «Сучасна вища і середня освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика» (Харків, 2013); «Кафедра педагогіки в системі підготовки майбутнього вчителя (до 165 річчя від дня заснування кафедри)» (Харків, 2015); «Педагогізація соціального середовища в роботі з різними соціальними суб'єктами» (Харків, 2016).

Результати виконаної роботи були обговорені на засіданнях кафедри початкової, дошкільної і професійної освіти (2012–2016 р.) та кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи (2016–2018 р.) Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Кандидатська дисертація на тему «Формування інформаційної компетентності старшокласників у процесі навчання» була захищена у 2011 р. за спеціальністю 13.00.09 – теорія навчання, її матеріали в тексті докторської дисертації не були використані.

Публікації. Основні результати дослідження відображено в 73 працях, серед яких: 3 монографії (1 – одноосібна), 18 навчальних посібників, 25 статей у наукових фахових виданнях (із них 23 – одноосібні), 5 статті в наукових періодичних виданнях інших держав (4 – одноосібні); 1 стаття в інших виданнях, 21 тези доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій. Загальний обсяг авторського доробку з теми дослідження становить 56 умовних друкованих аркушів.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків і списку наукових джерел до кожного розділу (усього 925

найменувань, із них 71 – іноземними мовами), загальних висновків, 13 додатків. Дисертація містить 21 таблицю (на 15 сторінках), 3 рисунки (на 3 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 593 сторінки, із них основного тексту – 407 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, висвітлено ступінь її розробленості; визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методологічні та теоретичні основи, методи дослідження; розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення отриманих результатів наукового пошуку; сформульовано концепцію й гіпотезу дослідження; наведено дані про апробацію й упровадження результатів наукової роботи в освітній процес основної школи.

У першому розділі **«Навчання інтелектуально здібних учнів основної школи як педагогічна проблема»** висвітлено генезу ідеї виявлення й навчання інтелектуально здібних учнів, схарактеризовано поняттєво-термінологічне поле дослідження феномену інтелектуальних здібностей, проаналізовано стан розробленості проблеми навчання інтелектуально здібних учнів основної школи в сучасній педагогічній теорії та практиці.

На підставі вивчення еволюції уявлень про здібності й обдарованість особистості встановлено, що перші ідеї щодо видатних можливостей людини та причин їх виникнення були сформульовані ще в давньому суспільстві. При цьому вже в ті часи видатні мислителі (Конфуцій, Платон, Сократ, Аристотель, Сенека та ін.) озвучували актуальні для сьогодення думки про необхідність забезпечення диференційованого підходу до навчання й виховання дітей з урахуванням їхніх здібностей, хоча й уважали, що ці здібності визначалися насамперед соціальним походженням людини. Аналіз наукової літератури (О. Антонова, Н. Вінник, О. Савенков та ін.) також засвідчує, що ще в стародавні часи почали застосовувати спеціальні терміни («геній», «талант») для характеристики високоздібної людини, які використовують до сьогодні.

У подальшій історії людства значну роль у розвитку ідеї навчання здібної особистості відіграли такі відомі культурні діячі й науковці, як Ф. Бекон, Я. Коменський, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ф. Гальтон, Г. Холл, А. Біне, Е. Торндайк, Дж. Гілфорд та ін. Наприкінці ХХ ст. вагомим внеском у розв'язання проблеми дитячої обдарованості в зарубіжній науковій думці стали концептуальні моделі Е. де Боно, К. Ключе, Дж. Рензулі, Дж. Фрімена, К. Хеллера. Створені в різні часи теорії інтелекту, концепції розвитку інтелектуальних здібностей людини заклали теоретичне підґрунтя для розробки сучасних моделей розвитку цих здібностей в учнів.

Як визначено під час проведення дослідження, підґрунтям для сучасного розвитку педагогічної думки щодо навчання інтелектуально здібних школярів стали такі теоретичні положення науковців різних часів: інтелектуальні здібності варто розглядати не як статичну, а як динамічну характеристику особистості (В. Дружинін, Н. Лейтес, М. Холодна); розвиток інтелектуальних здібностей учня не відбувається ізольовано від розвитку інших його здібностей, тобто цей процес тісно пов'язаний із різними царинами його особистісного становлення (О. Леонтьєв,

Ф. Монкс, Б. Теплов); найбільш повно й адекватно рівень інтелектуальних здібностей школяра дають змогу виявити так звані монофакторні й багатфакторні моделі обдарованості, у яких визначаються різні аспекти цього особистісного феномену (Г. Айзенк, Д. Гілфорд, Ч. Спірмен, Л. Терстоун); успішність розвитку інтелектуальних здібностей школярів значною мірою зумовлена педагогічно грамотним впливом у цьому напрямі з боку вчителів (О. Матюшкін, С. Ріс, О. Савенков).

Вивчення проблеми навчання інтелектуально здібних учнів насамперед передбачає уточнення суті поняття «здібності», яке, як засвідчує аналіз літератури, науковці трактують неоднозначно. Зокрема під цим поняттям вони розуміють: різні прояви, аспекти здатності людини до освоєння культурних досягнень та подальшого просування, навчання й праці; складне утворення, комплекс психічних властивостей, що роблять людину здатною здійснювати певну суспільно корисну діяльність (С. Рубінштейн); своєрідні властивості людини, її інтелекту, що виявляються в навчальній, трудовій, науковій чи іншій діяльності та є необхідною умовою її успіху; синтетична властивість людини, що охоплює низку різних загальних і часткових властивостей у певному їх поєднанні (М. Варій, С. Максименко, В. Соловієнко); індивідуально-психічні особливості людини, що відповідають вимогам певної діяльності та є умовою її успішного виконання (О. Антонова, В. Крутецький, Н. Лейтес); своєрідний спосіб адаптації до світу предметів; форма соціальної адаптації; наслідок розвитку задатків у діяльності (О. Музика). З урахуванням різних поглядів науковців у дисертації *під здібностями розуміємо індивідуально-психічні особливості людини, що відповідають вимогам певної діяльності та є умовою її успішного виконання.*

У науковій літературі (В. Крутецький, О. Леонтєв, С. Максименко та ін.) репрезентовано цілий спектр класифікацій здібностей. Так, за спрямованістю здібності поділяють на загальні та спеціальні. За сферою прояву виокремлюють теоретичні та практичні здібності. За ступенем сформованості здібності можуть бути потенційними й актуальними. За характером дій розмежують репродуктивні (навчальні) та творчі здібності. За формою прояву виділяють явні й неявні здібності. За особливостями вікового розвитку розрізняють ранній і пізній вияви здібностей.

Зазначимо, що рівень здібностей у різних людей може значно відрізнятись. Для відображення цього рівня в науковій літературі використовують такі поняття, як «обдарованість», «талант», «геніальність». Так, під обдарованістю вчені розуміють генетично зумовлений компонент здібностей, який розвивається відповідно до діяльності або занепадає (деградує) за її відсутності (Л. Виготський); комплекс задатків і здібностей, які за сприятливих умов дають змогу особі потенційно досягти значних успіхів у певному виді (чи кількох видах) діяльності порівняно з іншими людьми, тобто виконувати цю діяльність на якісно високому рівні, який відрізняється від умовного «середнього»; гостра потреба займатися визначеним видом діяльності (Н. Лейтес, О. Кульчицька, В. Моляко, С. Ренський); підвищений рівень розвитку однієї чи кількох здібностей людини, на основі чого виникає можливість досягти високих результатів у соціально значущих видах діяльності (О. Матюшкін). З урахуванням висловлених науковцями поглядів у дисертації

зроблено висновок про те, що *обдарованість – це особистісне утворення людини, яке дає можливість виконувати певну діяльність на якісному рівні, який перевершує умовно «середній»*. Цей особистісний феномен є специфічним інтегративним поєднанням здібностей, інтересів, потреб людини, тобто є результатом взаємодії різних факторів.

Для позначення більш високого рівня здібностей людини науковці застосовують поняття «талант», що визначають як: поєднання здібностей, які дають людині змогу успішно, самостійно й оригінально виконувати певну складну діяльність (О. Антонова, О. Бондарчук, Л. Бондарчук, І. Осадченко); якісно вищий рівень здібностей людини, передумовою розвитку якого є задатки, що можуть перетворюватися на реальність за наявності сприятливих соціальних чинників; поєднання різного ступеня генетичної обдарованості з працею (С. Гончаренко); високий рівень обдарованості, природний хист людини до певного виду діяльності; видатні природні здібності людини до діяльності в якійсь галузі та вміння, що розвиваються з набуттям навичок і досвіду; високий рівень розвитку спеціальних здібностей, що дають людині змогу успішно, самостійно й оригінально виконати певну складну діяльність, а також отримати її продукт, який вирізняється новизною, високим рівнем досконалості й суспільної значимістю (Л. Долинська, Т. Лисянська, З. Огороднійчук, С. Сисоєва, О. Скрипченко). У дослідженні визначено, що *талант – це високий рівень обдарованості, природний хист людини до певного виду діяльності; видатні природні здібності людини до діяльності в якійсь галузі та вміння, що розвиваються з набуттям навичок і досвіду*.

У свою чергу геніальність у науковій літературі визначають як: вищий рівень творчих проявів людини, що відображається у творчості, яка має видатне значення для життя суспільства (О. Антонова); найвищий рівень здібностей, відкриття нових напрямів, шляхів у галузі наукових досліджень, техніки, мистецтва (Т. Дуткевич); найвищий ступінь обдарованості, прояву творчих сил людини (С. Гончаренко); системна характеристика особистості, що свідчить про її найоригінальніші досягнення, про дуже суттєве переважання нею рівня звичайної, творчої й навіть талановитої діяльності (В. Бажанюк, В. Камишин, А. Мітлош, В. Моляко). У дисертації *під геніальністю розуміється найвищий рівень розвиненості здібностей людини*.

На підставі вивчення наукової літератури встановлено, що серед різних груп здібностей особливе місце посідають інтелектуальні. Визначено, що під інтелектуальними здібностями вчені мають на увазі: глобальні психічні утворення, які визначають адаптаційні можливості людини та інтелектуальний напрям її діяльності (В. Доротюк); здатність людини «ефективно виконувати інтелектуальну роботу, що потребує тривалої пізнавальної напруги» (Н. Завгородня); здібності, що розвиваються під час розумової діяльності як цілеспрямованого процесу переробки інформації (О. Антонова). У дослідженні *інтелектуальні здібності розглянуто як розумові особливості людини, що дають їй змогу успішно вирішувати різні інтелектуальні завдання, тобто знаходити, опрацьовувати, аналізувати й усвідомлено оцінювати інформацію з різних джерел та на цій підставі ухвалювати добре обдумані рішення й реалізувати їх на практиці*.

Особливо важливим етапом у розвитку інтелектуальних здібностей людини є отроцтво, адже саме в період так званої кризи підліткового віку здібності зазнають суттєвої трансформації. Ученими (О. Буров, В. Рибалка, Н. Фостик та ін.) отроцтво визначено як сенситивний етап для формування інтелектуальних здібностей особистості.

Вік отроцтва вчені поділяють на окремі періоди, найчастіше на такі: молодші підлітки (10–13 років) та старші підлітки (14–15 років) (Т. Ексакусто, О. Істратова, О. Пасека, О. Сергеєнкова та ін.). Перший із визначених періодів характеризується найбільш інтенсивними змінами у фізичному розвитку людини, унаслідок чого в молодших підлітків спостерігають підвищену збудливість, гіперактивність, емоційну нестабільність. Центральними новоутвореннями вказаного вікового періоду є почуття дорослості та прагнення активно обстоювати право на самостійне ухвалення рішень, потреба в спілкуванні з ровесниками. У молодших підлітків також відбувається активне формування нового рівня мислення, пам'яті, вибіркової та стійкої уваги. Школярі стають здатними на аналітико-синтетичне сприйняття предметів і явищ, самостійне мислення, розмірковування над посильними для них проблемами, формулювання самостійних висновків, здійснення рефлексії власних здібностей і вчинків (Б. Бадмаєва, О. Касьянова, Л. Клос, Т. Фаласеніді та ін.).

У старшому підлітковому віці найбільш високими темпами формуються особистісні новоутворення школярів. Учні стають більш дорослими й відповідальними. Старший підлітковий вік є важливим етапом розвитку розумових здібностей людини, причому її інтелектуальна діяльність набуває більшої самостійності й активності. Зокрема в цей час учні із задоволенням беруть участь у різних видах дослідницької роботи (О. Павлова, М. Риженко, О. Сіденко та ін.).

Зі сказаного випливає, що вчителі основної школи мають ураховувати не тільки загальні вікові характеристики учнів, але й значущі відмінності між молодшими та старшими підлітками.

Крім того, шкільні педагоги мають керуватися висновками вчених (О. Антощак, І. Ганжала, О. Кульчицька та ін.) про наявність в інтелектуально здібних учнів таких характерних ознак: ранній вияв високої пізнавальної активності, допитливості; швидкість і точність виконання розумових операцій; стійкість уваги; розвиненість оперативної пам'яті, логічного й творчого мислення, уяви; багатство активного словникового запасу; чітко виражена установка на творче виконання завдань; сформованість навчальних навичок і навчальних інтелектуальних умінь, здатність до тривалого підтримання розумового напруження, швидкого поновлення розумових зусиль.

На основі аналізу наукової літератури (А. Доровський, В. Лебедєва, В. Орлов та ін.) та практики роботи шкіл визначено, що сьогодні реалізуються такі основні підходи до організації навчання інтелектуально здібних учнів, зокрема підліткового віку:

- здійснення прискореного навчання за звичайними шкільними освітніми програмами, за якого здібні школярі можуть «перескакувати» через класи або працювати за індивідуальними планами, опановуючи програми окремого класу (класів) екстерном;

- змістове збагачення освітнього процесу, тобто поглиблення чи розширення інформації з конкретних тем, проблем, навчальних предметів чи освітніх галузей;

- забезпечення внутрішньої (рівневої) диференціації навчання високоздібних школярів, що враховує їхні типологічні особливості (інтереси, інтелектуальний потенціал, творчі здібності тощо) та ін.

Доведено, що найбільш перспективними для реалізації в сучасній школі є підходи до організації навчання інтелектуально здібних учнів на підставі впровадження стратегії розвивальної освіти.

У другому розділі **«Теоретичні засади формування ключових компетентностей високоінтелектуальних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів»** наведено тлумачення поняття «компетентність» у контексті сучасної освітньої парадигми, розкрито сутність, структуру та зміст ключових компетентностей учнів основної школи, з'ясовано специфіку формування ключових компетентностей високоздібних учнів на вказаному етапі шкільної освіти у процесі навчання суспільствознавчих предметів.

Модернізація системи освіти в українській школі на сучасному етапі відбувається на засадах компетентнісної парадигми, що передбачає формування в учнів життєво необхідних компетентностей. Аналіз наукової літератури дав змогу виділити кілька найбільш поширених підходів до трактування поняття «компетентність». Так, прибічники одного з наукових підходів (О. Дубасенюк, О. Овчарук, О. Пометун, С. Сисоєва та ін.) визначають компетентність як інтегративну якість особистості, що ґрунтується на взаємозв'язку її теоретичних знань, практичних умінь і навичок, мотивації, особистісних якостей і зумовлює готовність людини до виконання певної діяльності незалежно від контексту проблеми. За висновками прибічників другого наукового підходу (І. Зязюн, С. Вітвицька, О. Марущак та ін.), указаний феномен варто розуміти як здатність людини здійснювати певну діяльність. Відповідно до висновків прихильників третього наукового підходу (І. Гришина, А. Маркова, Л. Маслак та ін.), компетентність є сукупністю важливих для певної сфери діяльності характеристик.

Четверта група науковців (О. Безносок, І. Бех, П. Щербань та ін.) трактує компетентність як досвідченість суб'єкта в певній царині, як спроможність людини мобілізувати свої сили для успішної реалізації задуманої ідеї в конкретній сфері діяльності. Прибічники п'ятого наукового підходу (В. Мачуський, В. Моштук та ін.) вважають, що компетентність людини є показником високого ступеня її освіченості, обізнаності, бачення розв'язання проблемних ситуацій. Деякі науковці (Н. Гавриш, М. Головань, В. Краєвський та ін.) визначають компетентність як володіння відповідною компетенцією, під якою розуміють коло питань, у яких особа має бути обізнана; коло повноважень, які їй делегують; задану вимогу до підготовки особи в певній царині.

На підставі аналізу означених наукових підходів у дослідженні зроблено висновок про те, що *компетентність є особистісним утворенням, що становить собою поєднання теоретичних знань, практичних умінь і навичок, відповідних мотивів, особистісних цінностей і якостей та забезпечує спроможність людини до*

виконання певної діяльності. Важливо при цьому відзначити, що кожна компетентність має суб'єктивний характер і виявляється як індивідуальна здатність людини успішно здійснювати певну роботу, виконувати визначені завдання.

Науковці (М. Ільцова, Н. Мойсеюк, О. Пометун та ін.) висловлюють різні думки щодо структури компетентності. На основі врахування відповідних поглядів у дисертації зроблено висновок про те, що компетентність є поєднання таких компонентів:

- *мотиваційно-цільового* (охоплює мотиви щодо оволодіння відповідною діяльністю та цілі, послідовне досягнення яких забезпечує здобуття очікуваного результату діяльності),

- *когнітивно-процесуального* (інтегративна сукупність знань і вмінь, необхідних для результативного виконання поставлених завдань на підставі визначення різних можливих варіантів дій і виділення з-поміж них оптимальних для конкретної ситуації),

- *особистісно-ціннісного* (сформованість у суб'єкта діяльності особистісних якостей і цінностей, необхідних для її успішного виконання).

Під час проведення дослідження визначено, що в науковій літературі (Ю. Білова, О. Локшина, О. Пометун, О. Савченко та ін.) за рівнями змісту компетентностей виокремлюють такі їх види: *ключові* (надпредметні, базові), які мають найбільш універсальний характер та є важливими для всіх сфер життєдіяльності сучасної людини; *загальнопредметні*, що пов'язані з навчальними предметами певної освітньої галузі; *спеціальні* (або предметні), що відображають результат вивчення учнями певного навчального предмета. Провідну роль у моделі компетентісно орієнтованої освіти відіграє сукупність ключових компетентностей, що закладає теоретичне підґрунтя для практичної реалізації цієї моделі та проектує життєво важливі для кожного випускника школи результати опанування змісту загальної середньої освіти.

У науковій літературі (О. Савченко І. Сергеев, А. Хуторський та ін.) та освітніх документах визначаються різні набори ключових компетентностей, якими мають оволодіти школярі під час здобуття загальної середньої освіти. Відповідні напрацювання щодо сутності й складу ключових компетентностей для загальної середньої освіти були враховані під час проведення дослідження, проте за базову в роботі визначено сукупність ключових компетентностей, окреслену в Концепції «Нова українська школа» (2016), серед яких: спілкування державною (і рідною в разі відмінності) мовою; основні компетентності в галузі природничих наук і технологій; інформаційно-цифрова компетентність; уміння вчитися впродовж життя; спілкування іноземними мовами; математична компетентність; ініціативність і підприємливість; обізнаність та самовираження у сфері культури; екологічна грамотність і здоровий спосіб життя; соціальна та громадянська компетентності.

Під час проведення дослідження визначено, що в сучасних вітчизняних школах успішне формування ключових компетентностей школярів і, зокрема, інтелектуально здібних учнів основної школи може здійснюватися у процесі вивчення різних навчальних предметів. Як доведено вченими (О. Михайличенко, О. Пометун, Г. Фрейман та ін.), значні можливості в цьому плані має блок

суспільствознавчих предметів («Вступ до історії (Історія України)», «Історія України», «Всесвітня історія», «Основи правознавства» тощо). Це підтверджує й зіставлення вимог Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти до засвоєння освітньої галузі «Суспільствознавство» та змісту окреслених вище ключових компетентностей, адже викладання суспільствознавчих предметів у середніх класів спрямовано на формування компетентного і відповідального громадянина України, який здатний до повноцінної особистісної самореалізації в різних сферах суспільного життя на основі узгодження власних і державних інтересів та потреб. Таким чином, навчальні предмети суспільствознавчого циклу мають значні потенції щодо формування ключових компетентностей у школярів і, зокрема, інтелектуально здібних школярів середніх класів, хоча можливості цих предметів стосовно розвитку тієї чи тієї компетентності суттєво різні.

У третьому розділі **«Методологічні засади дослідження проблеми формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів»** схарактеризовано філософський, загальнонауковий, конкретно-науковий і технологічний рівні дослідження порушеної проблеми.

Дослідження проблеми формування ключових компетентностей у навчанні інтелектуально здібних учнів основної школи передбачає визначення відповідних методологічних засад його проведення, адже від вибору цих засад значною мірою залежать результати дослідження, їх достовірність і значущість. Крім того, обране методологічне підґрунтя відображає авторську позицію дослідника щодо шляхів розв'язання порушеної проблеми.

Методологія дослідження має кілька рівнів. Її філософський рівень становлять загальні принципи пізнання й категоріальний лад науки загалом. Цей рівень розкриває світоглядні підходи до процесу пізнання й перетворення дійсності. Визначення методологічних засад філософського рівня в дослідженні проблеми формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи дало змогу сформулювати стратегію проведення дослідження, керуватися під час його проведення основними законами (закон єдності й боротьби протилежностей; закон переходу кількості в якість і навпаки; закон заперечення) та категоріями діалектичної теорії пізнання (можливість і дійсність; загальне, особливе, одиничне; ціле й частина; причина й наслідок; необхідність і випадковість тощо) (Б. Бім-Бад, К. Слесік, Т. Щєбликіна, І. Якиманська).

Загальнонауковий рівень дослідження становлять концепції, наукові підходи, які застосовують у багатьох науках. У дослідженні цей рівень представлений системно-синергетичним, аксіологічним та особистісно-діяльним підходами.

Як визначено на основі аналізу наукової літератури (О. Іонова, О. Караман, В. Кремень та ін.), важливість застосування системно-синергетичного підходу під час дослідження проблеми формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів пояснюється тим, що зазначене дослідження пов'язане з вивченням стану різних систем синергетичного характеру, які тісно взаємодіють між собою.

Зокрема відкритою системою, що перебуває в стані постійного саморозвитку,

є кожен учасник педагогічної взаємодії. Тому вчителі мають приділяти значну увагу розвитку в кожного суб'єкта рефлексивних здібностей, спонукати школярів до здійснення процесів самовивчення, самоаналізу, а на цій основі – до організації самоосвіти, самовиховання й саморозвитку. Освіта на етапі основної школи теж становить собою синергетичну систему, причому організація та змістове наповнення освітнього процесу на цьому етапі мають забезпечувати наступність між попереднім (початкова школа) і майбутнім (старша школа) етапами, максимально задовольняти вікові й індивідуальні запити інтелектуально здібних учнів, створювати оптимальні передумови для навчання, виховання й розвитку кожного з них. Необхідно також ураховувати, що школа тісно взаємодіє з навколишнім середовищем як зі ще одним різновидом синергетичної системи.

Поряд із системно-синергетичним підходом присутнє місце в теоретико-методологічній базі дослідження окресленої проблеми посідає й аксіологічний підхід (М. Галагузова, Л. Демінська, Н. Ткачова та ін.), адже загальна морально-ціннісна спрямованість кожного з інтелектуально здібних підлітків значною мірою впливає на те, у якій сфері і з якою метою він буде використовувати свій природний хист. Тому важливо впливати педагогічними засобами на формування особистості таким чином, щоб забезпечити становлення її гуманістичної спрямованості, аби в майбутньому у своїй діяльності та поведінці вона керувалася соціально значущими цінностями.

За висновками учених (А. Губа, О. Попова, В. Шищенко та ін.), важливе місце в методології дослідження проблеми формування ключових компетентностей високоздібних підлітків у процесі навчання суспільствознавчих предметів належить також особистісно-діяльнісному підходу, застосування якого сприяє перетворенню школярів в активних суб'єктів освітнього процесу, які здатні цілеспрямовано задовольняти власні інтереси й потреби, успішно досягати самостійно поставлені цілі. Зазначений підхід також концентрує увагу педагогів на тому, що під час здійснення освітнього процесу необхідно забезпечити залучення високоздібних підлітків до різних видів освітньої діяльності конструктивного та творчого характеру.

На конкретно-науковому рівні методології визначають сукупність специфічних для педагогічної науки ідей, підходів і методів дослідження. Зокрема загальноприйнятими для педагогічних досліджень є такі методологічні принципи: принцип єдності педагогічної теорії та практики, генетичний принцип, принцип єдності логічного й історичного, принцип концептуальної єдності, принцип об'єктивності й детермінованості педагогічних явищ (Р. Атаханов, В. Загвязинський, В. Смирнов, І. Шумілова). У дослідженні зроблено висновок, що найбільш продуктивними в контексті дослідження порушеної проблеми є такі підходи, як компетентнісний, акмеологічний та партисипативний.

Так, науковцями (Л. Буданова, Ю. Бойчук, О. Малихін та ін.) визначено, що сьогодні компетентнісний підхід є основним методологічним підґрунтям і найважливішим орієнтиром подальшого розвитку освіти. У методологічній базі дослідження проблеми формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів цей

підхід посідає чільне місце, адже він забезпечує спрямування зусиль цих школярів на опанування не тільки нових знань, а й практичних умінь застосовувати ці знання в різних типових і нетипових ситуаціях, набуття досвіду творчої діяльності. Реалізація компетентнісного підходу також дає вчителям змогу об'єктивно визначати рівень навчальних досягнень цих школярів, забезпечувати практичну спрямованість їхньої освітньої діяльності.

Важливу роль у вивченні проблеми формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи в процесі навчання суспільствознавчих предметів відіграє також акмеологічний підхід. Як зазначають учені (В. Вакуленко, Г. Данилова, А. Деркач та ін.), застосування цього підходу як методологічно-теоретичного підґрунтя для дослідження порушеної проблеми дає можливість пов'язати її з питаннями визначення індивідуального особистісного потенціалу кожного учня й шляхів його подальшого формування, створення оптимальних умов для всебічного розвитку школяра як індивіда, особистості й суб'єкта діяльності, який прагне до повноцінної самореалізації. Важливо також підкреслити, що для ефективного навчання й розвитку кожного здібного учня необхідно не тільки створити оптимальні для нього зовнішні умови, надати йому індивідуальну підтримку в розробленні й реалізації індивідуальної освітньої траєкторії, а й сформувати сприятливе розвивальне освітнє середовище для всіх учнів класу та школи, що дасть змогу забезпечити високий загальний інтелектуальний фон у закладі загальної середньої освіти, а це є важливою передумовою для ефективного педагогічного впливу на здібних школярів. У світлі цього варто відзначити, що для учнів основної школи референтною групою є насамперед їхні однолітки чи старші учні.

Методологічним значущим для формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів є також партисипативний підхід. Як відзначають учені (О. Дубасенюк, А. Казікін, Т. Костенко та ін.), цей підхід забезпечує здійснення педагогічної взаємодії між учителями й учнями на основі співуправління, що передбачає ухвалення спільних рішень щодо визначення змісту та способів діяльності, неформальне делегування учням повноважень із метою їхнього саморозвитку в процесі здобування освіти, розбудову суб'єкт-суб'єктних відносин між учасниками комунікації, створення комфортної атмосфери для кожного з них. Застосування партисипативного підходу як методологічного підґрунтя для формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів основної школи є запорукою того, що кожен із них зможе стати співорганізатором, співавтором освітнього процесу. Це забезпечить максимальне врахування його здібностей і потреб, а також якісну організацію його успішної взаємодії з іншими учнями та вчителями. Важливим аспектом упровадження цього підходу також є те, що здібні учні привчаються брати на себе відповідальність за перебіг і результати власної навчальної діяльності, взаємини з іншими людьми, здійснювати постійну рефлексію власних дій і за необхідності коригувати їх.

Наступним рівнем методології педагогічного дослідження є технологічний, що включає методику й техніку дослідження, реалізація яких дає змогу отримати

достовірний емпіричний результат і здійснити його первинну обробку, після чого він може бути введений до масиву наукового знання. Цей рівень дає змогу розробити й реалізувати на практиці процедуру проведення дослідження проблеми формування ключових компетентностей високоздібних підлітків у процесі навчання предметів суспільствознавчого циклу.

У четвертому розділі **«Теоретичне обґрунтування системи формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів»** визначено загальні основи проектування системи формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів основної школи в процесі вивчення суспільствознавчих предметів, розроблено й обґрунтовано зазначену систему, схарактеризовано її структурні блоки.

Під час проведення наукового пошуку було прийнято рішення про те, що оптимальною формою проектування педагогічної моделі для дослідження порушеної проблеми є відповідна система формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів основної школи в процесі навчання суспільствознавчих предметів. На підставі врахування визначених у дослідженні властивостей педагогічної системи, складу та змісту ключових компетентностей школярів, виявленої специфіки їх формування у високоздібних учнів підліткового віку під час навчання суспільствознавчих предметів зроблено висновок про те, що система формування цих компетентностей у школярів указаної категорії складається з чотирьох взаємопов'язаних блоків: концептуально-цільового, структурно-змістового, формувально-функціонального та критерійно-результативного. При цьому, відповідно до поглядів науковців (В. Анісімов, О. Грохольська, М. Никандров та ін.) щодо розкриття механізмів формування людини як соціальної істоти, у дисертації під поняттям «формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі вивчення суспільствознавчих предметів» розуміється організація процесу комплексного оволодіння цими школярами компонентами ключових компетентностей на основі опанування навчального змісту освітньої галузі «Суспільствознавство» за допомогою послідовної реалізації вказаних блоків розробленої системи.

Концептуально-цільовий блок системи формування ключових компетентностей у високоздібних школярів середніх класів під час навчання суспільствознавчих предметів відображає науково-методологічні підходи, основні функції реалізації цієї системи, а також мету, завдання й принципи здійснення процесу формування в учнів зазначеного контингенту ключових компетентностей у процесі вивчення змісту освітньої галузі «Суспільствознавство». Зокрема, цей блок включає такі науково-методологічні підходи: системно-синергетичний, особистісно-діяльнісний, аксіологічний, компетентнісний, акмеологічний, партисипативний.

Основними функціями створеної системи є такі: мотиваційна, соціалізаційна, ціннісно-орієнтувальна, навчальна, виховна, прогностична, управлінська, науково-дослідна, інформаційна, методична, технологічна, контрольо-коригувальна. Виявлені функції проектованої системи стали основою для формулювання її мети – забезпечення сформованості ключових компетентностей в інтелектуально здібних

учнів основної школи під час навчання суспільствознавчих предметів.

Процес досягнення цієї мети передбачає послідовну реалізацію низки завдань, які передбачають формування в школярів відповідних мотивів, прагнень, знань, особистісних якостей і цінностей, необхідних для успішної реалізації кожної з визначених раніше ключових компетентностей. Також з урахуванням теоретичних положень науковців (М. Бурда, О. Вашуленко, Н. Журавльова та ін.) і результатів власного дослідження зроблено висновок про те, що формування цих компетентностей в учнів указаної категорії під час навчання суспільствознавчих предметів передбачає дотримання таких основних принципів: науковості, урахування вікових та індивідуальних особливостей інтелектуально здібних підлітків, практичної спрямованості навчання, диференціації навчання, оптимального поєднання педагогічного керівництва з ініціативою та самодіяльністю школярів, забезпечення об'єктивного діагностування навчальних досягнень учнів.

Структурно-змістовий блок розробленої системи містить у собі сукупність ключових компетентностей, які мають сформувати інтелектуально здібні учні основної школи під час вивчення суспільствознавчих предметів, а також відбиває класифікацію та зміст цих компетентностей. Уточнимо, що в дослідженні було конкретизовано змістове наповнення кожної з них відповідно до її специфіки та визначених нормативних вимог до навчальних досягнень учнів основної школи.

Формувально-функціональний блок системи охоплює технологію формування ключових компетентностей, відповідний педагогічний інструментарій (методи, форми, засоби), а також виявлені педагогічні умови, що сприяють успішній реалізації цього процесу. На підставі врахування теоретичних положень науковців (А. Авдюкова, О. Ліскович, О. Темняткіна та ін.) і результатів власного дослідження зроблено висновок про те, що технологія формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів реалізується за такими етапами: організаційно-мотиваційний (створення необхідних навчальних та методичних матеріалів; розвиток в учнів мотивів з оволодіння ключовими компетентностями, ціннісного ставлення до них); дієво-процесуальний (формування у школярів визначених знань, умінь, особистісних якостей); контрольно-коригувальний (виявлення рівня сформованості ключових компетентностей, за потреби внесення в освітній процес потрібних змін).

Також у процесі наукового пошуку було виявлено й теоретично обґрунтовано педагогічні умови формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи під час навчання суспільствознавчих предметів: забезпечення спеціальної підготовки учителів суспільствознавчих предметів до формування ключових компетентностей у цих учнів; активне застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у ході формування вказаних компетентностей у високоінтелектуальних підлітків під час навчання суспільствознавчих предметів; залучення інтелектуально здібних учнів основної школи до здійснення самомоніторингу сформованості ключових компетентностей.

Діагностично-результативний блок системи формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання

суспільствознавчих предметів охоплює критерії й показники, рівні сформованості в школярів цих компетентностей, а також очікуваний результат реалізації розробленої системи. Критерії й показники сформованості ключових компетентностей у школярів указаної категорії було обрано на підставі врахування структури та змісту цих компетентностей, нормативних вимог до навчальних досягнень учнів, а також рекомендацій науковців (С. Алексеєнко, Є. Коваленко, С. Симан та ін.) у галузі шкільної освіти. Зокрема в дослідженні зроблено висновок про те, що для визначення стану сформованості в інтелектуально здібних учнів основної школи цих компетентностей доцільно застосовувати такі критерії: мотиваційно-ціннісний, знаннево-діяльнісний та особистісно-рефлексивний, а також відповідні показники. Процес діагностики сформованості в учнів ключових компетентностей передбачає визначення рівня її сформованості: високого, середнього чи низького.

Розроблена й теоретично обґрунтована система формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів наведено на рис. 1 (с. 22).

У п'ятому розділі **«Експериментальна перевірка системи формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів»** висвітлено загальні питання підготовки та проведення педагогічного експерименту, проаналізовано перебіг процесу реалізації системи формування вказаних компетентностей в інтелектуально здібних учнів середніх класів у процесі навчання суспільствознавчих предметів, проаналізовано результати експериментальної роботи.

З метою перевірки висунутої в дослідженні гіпотези було організовано педагогічний експеримент, що тривав упродовж 2016–2018 р. на базі таких закладів загальної середньої освіти: Харківської загальноосвітньої школи № 142, Харківської гімназії № 14, Харківської гімназії № 169, Харківської спеціалізованої школи I–III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів № 11, Луцької загальноосвітньої школи № 2, Рівненського навчально-виховного комплексу № 12. Для участі в експерименті було створено експериментальну (346 учнів) та контрольну (339 учнів) групи. В експерименті брали участь також 19 учителів суспільствознавчих предметів.

Експеримент проводився за трьома традиційними етапами: констатувальний, формувальний і контрольний. Так, на першому його етапі визначався вихідний рівень сформованості ключових компетентностей в учнів обох груп. Як було визначено, на констатувальному етапі в учнів експериментальної й контрольної груп рівні сформованості ключових компетентностей принципово не відрізнялися та в цілому не відповідали сучасним вимогам.

На формувальному етапі експерименту в експериментальній групі впроваджувалася розроблена система формування в інтелектуально здібних учнів ключових компетентностей у процесі навчання суспільствознавчих предметів. При цьому освітній процес у межах проведення експерименту реалізовувався відповідно до визначених у концептуально-цільовому блоці системи теоретико-методологічних засад і спрямовувався на досягнення сформульованої в ньому мети та виконання поставлених завдань.

Рис. 1 Система формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів

Зазначимо, що формування ключових компетентностей у високоздібних учнів передбачало комплексне засвоєння ними змісту наведених у структурно-змістовому блоці системи компонентів цих компетентностей.

Відповідно до формувально-функціонального блоку розробленої системи, процес формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів здійснювався за такими етапами: організаційно-мотиваційний, дієво-процесуальний і контрольнокоригувальний.

Так, перший із цих етапів був пов'язаний зі створенням необхідних навчальних матеріалів (авторських навчальних посібників, рекомендацій та інструктивних листів для школярів, комплексів індивідуальних завдань у паперовій та електронній формах тощо), визначенням оптимальних методів та організаційних форм, які доцільно використовувати в процесі формування цих компетентностей в інтелектуально здібних учнів, а також проведенням із учнями відповідної категорії цілеспрямованої роботи, спрямованої на розвиток у них зацікавленості й позитивного ціннісного ставлення до цих компетентностей, мотивів до оволодіння ними.

Для формування у школярів стійких мотивів до оволодіння ключовими компетентностями й ціннісного ставлення до них було використано різні методи й форми роботи, наприклад, проводилися бесіди й лекції на відповідну проблематику («Володіння державною мовою – обов'язок кожного громадянина», «Місце та значення іноземної мови в житті сучасної людини» (5–7 класи), «Суть ключових компетентностей та їх значення в житті сучасної людини», «Сучасні інформаційно-комунікативні технології як засіб розвитку суспільства та його членів» (8, 9 класи)), організовувалися диспути («Що означає бути милосердним?», «Що можуть зробити учні підліткового віку для блага інших людей? (5–7 класи); «Навіщо учням оволодівати ключовими компетентностями?», «Геніальність людини – це Божий дар чи результат її сумлінної роботи над собою?» (8, 9 класи).

Високий інтерес в інтелектуально здібних школярів середніх класів викликали зустрічі з відомими публічними особами (науковцями, бізнесменами, політиками, діячами мистецтва та ін.), екскурсії до різних закладів, установ та організацій (науково-дослідних інститутів, закладів вищої освіти тощо), культпоходи до театрів і музеїв, відвідування виставок, етнічних свят і фестивалів. Крім того, для розвитку мотивів щодо оволодіння ключовими компетентностями учнів залучали до організації гуртової роботи з молодшими школярами з проблематики, яка була в колі інтересів цих учнів.

Зауважимо, що на вказаному етапі технології була реалізована перша визначена педагогічна умова, тобто було забезпечено спеціальну підготовку вчителів суспільствознавчих предметів до формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи. Відповідна підготовка педагогів проводилася шляхом проведення лекцій, науково-методичних нарад, педагогічних читань, індивідуальних і групових консультацій, тренінгів, засідань предметних методичних об'єднань і предметних комісій, школи учителів-початківців, організації відвідування уроків висококваліфікованих педагогів, курсів підвищення

кваліфікації та стажування, роботи в межах малих творчих груп. Із метою поліпшення підготовки учителів суспільствознавчих предметів до формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів застосувалися такі методи й форми роботи, як моделювання й обговорення проблемних педагогічних ситуацій, «методичні ринги», конкурси-виставки методичних розробок з окресленої проблеми, ярмарки науково-методичної та навчальної літератури, методичні інтернет-мости, розроблення дослідницьких проектів тощо. Підвищенню рівня обізнаності педагогів в окресленому напрямі сприяло також використання створених для них методичних рекомендацій та інструктивних листів.

Дієво-процесуальний етап розробленої технології забезпечував комплексне формування в інтелектуально здібних школярів знань, умінь та особистісних якостей, що входять до складу визначених ключових компетентностей. На цьому етапі в 5–7 класах було використано такі методи й форми роботи з учнями: виконання спеціально розроблених завдань; рольові, імітаційні й дидактичні ігри; театралізація; вирішення проблемних ситуацій; вікторини, КВК на соціальну тематику, під час проведення яких високоінтелектуальні учні, як правило, виконували роль модераторів або консультантів; опрацювання різноманітних джерел інформації (навчальної й довідкової літератури, історичних і сучасних документів, інформації з мережі Інтернет тощо).

У свою чергу у 8 і 9 класах із метою формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів під час навчання суспільствознавчих предметів використовувалися такі методи й форми роботи: виконання та створення учнями творчих завдань і вправ; «мозкові штурми», «круглі столи», дискусії, дебати, у процесі проведення яких обговорювалися різні актуальні проблеми суспільства та держави; підготовка рефератів, доповідей, скрайбінгу на відповідну тематику; розроблення індивідуальних і колективних дослідницьких проектів; тренінги та майстер-класи; написання есе, статей, творів; рецензування робіт інших школярів; творчі студії; створення веб-сайтів, кросвордів, кластерів, тестових завдань, опорних таблиць і конспектів, графіків, синквейнів; кейс-метод, веб-квести тощо. Високоздібні школярі проводили заочні екскурсії в часі на основі використання відео- чи мультимедійних презентацій, під час яких розповідали однокласникам про важливі події в історії української держави та активну діяльність видатних синів українського народу, які зробили вагомий внесок в її становлення та розвиток. Учні також брали активну участь у проведенні виставок і презентацій, присвячених різним важливим подіям у житті держави.

У процесі формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи під час навчання суспільствознавчих предметів школярів також залучали до підготовки повідомлень і доповідей (наприклад, у 5 класі на тему «Найвідоміші фортеці, замки та палаци України», у 9 класі на теми «Історія виникнення державних символів України», «Філософські погляди та просвітницька діяльність Дені Дідро» тощо) та виступів із ними перед однокласниками.

Підкреслимо, що під час проведення експерименту вчителі цілеспрямовано використовували можливості суспільствознавчих предметів для формування у високоздібних школярів усіх визначених ключових компетентностей. Наприклад, з

метою формування ініціативності й підприємливості учні 8 та 9 класів були залучені до підготовки доповідей про діяльність відомих українських і зарубіжних державних діячів, економістів, підприємців, меценатів, про те, як вони долали перешкоди на своєму життєвому шляху, яку користь принесли своєму народу та людству загалом.

Школярі також брали участь у розробленні індивідуальних і групових проектів на різні теми, пов'язані з проблемою підприємливості. Серед них були і фантазійні проекти, присвячені певним історичним подіям у розвитку різних країн. У проектах цього виду високоінтелектуальні підлітки, не погоджуючись із певними діями тієї чи іншої відомої публічної постаті, пропонували свій план дій та обґрунтували доцільність його впровадження на основі використання текстів документів відповідного часу. Учні 8 і 9 класів залучалися також до проведення «круглих столів», де обговорювали актуальні соціально-економічні проблеми, формулювали власні поради, реалізація яких, на їхній погляд, сприяла б у подальшому прискореному розвитку нашої країни.

Важливо підкреслити, що з метою формування ключових компетентностей використовувались і специфічні для кожної з них методи та форми роботи. Так, інтелектуально здібних учнів 5–7 класів задля забезпечення оволодіння ними соціальною й громадянською компетентністю залучали до роботи з текстами відомих рукописних пам'яток давнини. Наприклад, учні 7 класу виконували творчі завдання на основі опрацювання фрагмента зі «Слова про полк Ігорів».

У свою чергу у 8 та 9 класах використовувався метод написання «соціальних біографій», який давав змогу досліджувати певні суб'єктивні аспекти суспільного життя, фіксувати ставлення конкретної публічної особи до тих соціальних процесів, у які вона була опосередковано чи безпосередньо включена, а також більше дізнаватися про особистість самої цієї людини. Цей метод передбачав вивчення школярами інтерв'ю, автобіографічних документів, спогадів родичів, листів, фотографій, різного виду документів тощо.

Як було встановлено, зміст суспільствознавчих предметів має слабкі можливості щодо формування у високоздібних підлітків ключових компетентностей у галузі природничих наук і технологій та математичної компетентності. Однак під час проведення експериментальної роботи ці можливості підвищувалися шляхом проведення в основній школі різних варіантів інтегрованих уроків, збагачення навчального матеріалу з певних тем інформацією в галузі природничих і математичних наук та технологій, яка логічно пов'язана з цим матеріалом, використання в доречних для цього ситуаціях точних методів дослідження, активізації розвитку логічного мислення тощо.

Варто зауважити, що на цьому етапі технології було реалізовано другу визначену педагогічну умову формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі вивчення суспільствознавчих предметів, а саме активне застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у процесі формування в них цих компетентностей. Це виявилось в тому, що під час проведення експерименту застосовувалися різні види цих технологій: електронні газети, журнали, книги, словники, довідники,

енциклопедії, підручники, електронна пошта, мультимедійні презентації, структуровані електронні навчальні матеріали, анімаційні навчальні ресурси тощо.

Наприклад, із метою формування інформаційно-цифрової компетентності під час проведення експерименту інтелектуально здібні учні 5–9 класів були залучені до таких видів навчальної діяльності:

- виконання вправ і завдань, написання повідомлень, доповідей, рефератів на основі аналізу тексту підручників, довідкової та наукової літератури в електронній формі, що мають стосунок до освітньої галузі «Суспільствознавство»;

- створення анімаційних мап, мультимедійних презентацій із різних тем навчальних програм;

- організація та проведення для однокласників рольових ігор, інсценувань на основі використання комп'ютерних засобів, веб-квестів, заочних подорожей із мультимедійною презентацією;

- створення навчально-дослідницьких проектів, присвячених актуальним суспільним проблемам, на основі опрацювання інформації з різних видів джерел, у тому числі електронних.

Контрольно-коригувальний етап технології формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи під час навчання суспільствознавчих предметів передбачав визначення рівня сформованості в них цих компетентностей та за потреби внесення в освітній процес необхідних змін. На цьому етапі діагностика проводилася за допомогою вивчення шкільної документації, спостережень, бесід, анкетувань, тестувань, аналізу продуктів навчальної діяльності учнів, їхніх портфоліо, експертного оцінювання, а також застосування відповідних діагностичних методик (методики Т. Дубовицької «Діагностика спрямованості навчальної мотивації», методики «Виявлення комунікативних та організаторських схильностей», методики «Діагностика комунікативної соціальної компетентності (КСК)» та ін.).

Варто звернути увагу, що діагностика результатів процесу формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи в процесі навчання суспільствознавчих предметів проводилася відповідно до представлених у діагностично-результивному блоці системи критеріїв і показників сформованості цих компетентностей, а на основі цього визначалися рівні їх сформованості.

На вказаному етапі технології реалізовувалася третя з-поміж визначених педагогічних умов, а саме було забезпечено залучення інтелектуально здібних учнів основної школи до здійснення ними самомоніторингу сформованості ключових компетентностей. Виконання цієї умови стало можливим шляхом застосування таких методів і форм: самоспостереження, самооцінка усних відповідей і письмових робіт, тестування з використанням ключа для самоперевірки отриманих результатів, складання портфоліо, самоаналіз результатів участі в іграх різних видів, конкурсах, вікторинах, олімпіадах тощо.

На контрольному етапі експерименту проводився аналіз та узагальнення отриманих результатів, які відбито в таблиці 1.

Результати експериментальної роботи (у %)

№ за/п	Ключові компетентності	Група	Рівні сформованості ключових компетентностей								
			Констатувальний етап			Контрольний етап			Приріст		
			В	С	Н	В	С	Н	В	С	Н
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Соціальна та громадянська компетентності	ЕГ	9,8	61,8	28,4	20,3	69,9	9,8	+10,5	+7,6	-18,6
		КГ	9,9	61,9	28,2	12,9	66,7	20,4	+3,0	+4,8	-7,8
2	Обізнаність та самовираження у сфері культури	ЕГ	9,1	63,0	27,9	18,9	70,6	10,5	+9,8	+7,6	-17,4
		КГ	9,2	63,0	27,8	13,1	66,0	20,9	+3,9	+1,0	-6,9
3	Уміння вчитися впродовж життя	ЕГ	8,7	64,7	26,6	18,1	71,7	10,2	+9,4	+7,0	-16,4
		КГ	8,6	65,0	26,4	12,2	66,4	21,4	+3,6	+1,4	-5,0
4	Спілкування державною (і рідною в разі відмінності) мовою;	ЕГ	11,0	65,2	23,8	19,8	71,8	8,4	+8,8	+6,6	-15,4
		КГ	11,4	64,7	23,9	15,4	68,6	16,0	+4,0	+3,9	-7,9
5	Спілкування іноземними мовами	ЕГ	10,3	67,4	22,3	17,2	71,8	11,0	+7,9	+2,4	-11,3
		КГ	10,1	67,5	22,4	13,9	68,2	17,9	+3,8	+2,7	-4,5
6	Інформаційно-цифрова компетентність	ЕГ	15,8	63,9	20,3	24,5	69,6	5,9	+8,7	+5,7	-14,4
		КГ	15,7	64,6	19,7	19,9	65,2	14,9	+4,2	+0,6	-4,8
7	Екологічна грамотність і здоровий спосіб життя	ЕГ	13,4	55,3	31,3	21,1	63,2	15,7	+7,7	+7,9	-15,6
		КГ	13,8	54,1	32,1	24,3	56,6	25,0	+4,6	+2,5	-7,1
8	Ініціативність і підприємливість	ЕГ	16,5	63,8	19,7	24,6	70,8	4,6	+8,1	+7,0	-15,1
		КГ	16,8	64,2	19,0	20,8	66,5	12,7	+4,0	+2,3	-6,3
9	Основні компетентності в галузі природничих наук і технологій	ЕГ	9,3	60,2	30,5	15,9	65,8	18,3	+6,7	+7,6	-12,2
		КГ	9,4	60,7	29,9	12,5	62,5	25,0	+3,1	+1,8	-4,9
10	Математична компетентність	ЕГ	9,4	59,4	31,2	15,4	63,7	20,9	+6,0	+4,3	-10,3
		КГ	9,6	59,8	30,6	13,7	60,0	26,3	+4,1	+1,9	-4,3

Як засвідчують наведені в таблиці 1 узагальнені дані експериментальної роботи, в учнів експериментальних груп було зафіксовано більш суттєві позитивні зміни у рівні сформованості вказаних ключових компетентностей, ніж в учнів контрольних груп. Це є підставою для висновку про правильність сформульованої гіпотези.

Вірогідність результатів експериментальної роботи доведена засобами математичної статистики з використанням критеріїв Пірсона та Стюдента. Водночас цими засобами не підтверджено статистичну достовірність результатів сформованості в учнів експериментальних груп основних компетентностей у галузі природничих наук і технологій та математичної компетентності.

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано нове розв'язання проблеми формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів. Узагальнення результатів теоретичного пошуку й

експериментальної роботи стало підставою для таких висновків:

1. На основі проведення ретроспективного аналізу з'ясовано, що ідеї щодо необхідності врахування індивідуальних здібностей школярів у процесі навчання висловлювали ще в давні часи. Доробки учених різних часів заклали фундамент для подальшого розвитку теорії навчання високоздібних учнів. Зокрема для подальших наукових розвідок у пригоді стали такі положення науковців: інтелектуальні здібності є особливими динамічними утвореннями, розвиток інтелектуальних здібностей школярів нерозривно пов'язаний з іншими сферами їхнього особистісного становлення, підвищенню якості формування здібностей особистості сприяє використання спеціально створених моделей, успішність навчання, виховання й розвитку інтелектуальних здібностей школярів забезпечується педагогічно грамотною підтримкою з боку вчителів.

На основі аналізу сучасної наукової літератури визначено, що здібності – це індивідуально-психічні особливості людини, які відповідають вимогам певної діяльності та є умовою її успішного виконання. При цьому рівні розвиненості здібностей особистості укладаються в таку ієрархічну послідовність: здібності – обдарованість – талант – геніальність. У дослідженні доведено, що серед різних груп здібностей особливе місце посідають інтелектуальні. У дисертації під інтелектуальними здібностями маються на увазі розумові особливості людини, що дають їй змогу успішно вирішувати різні інтелектуальні завдання, тобто знаходити, опрацьовувати, аналізувати й усвідомлено оцінювати інформацію з різних джерел, а на цій підставі ухвалювати добре обдумані рішення та реалізувати їх на практиці.

2. Під час наукового пошуку з'ясовано, що компетентність – особистісне утворення, яке становить собою поєднання теоретичних знань, практичних умінь і навичок, відповідних мотивів, особистісних цінностей і якостей людини та забезпечує її спроможність до виконання певної діяльності. Провідну роль у моделі компетентісно орієнтованої освіти відіграють ключові компетентності, до яких належать такі: спілкування державною (і рідною в разі відмінності) мовою; основні компетентності в галузі природничих наук і технологій; інформаційно-цифрова компетентність; уміння вчитися впродовж життя; спілкування іноземними мовами; математична компетентність; ініціативність і підприємливість; обізнаність та самовираження у сфері культури; екологічна грамотність і здоровий спосіб життя; соціальна та громадянська компетентності. Означені компетентності мають найбільш інтегрований характер і проявляються в різних сферах життєдіяльності сучасної людини, тому важливо забезпечити їх оволодіння інтелектуально здібними учнями основної школи.

Також установлено, що будь-яка компетентність становить собою поєднання таких компонентів: мотиваційно-цільового (охоплює мотиви щодо оволодіння відповідною діяльністю та цілі, послідовне досягнення яких забезпечує здобування очікуваного результату діяльності), когнітивно-процесуального (інтегративна сукупність знань і вмінь, необхідних для результативного виконання поставлених завдань на підставі визначення різних можливих варіантів дій і виділення з-поміж них оптимальних для конкретної ситуації), особистісно-ціннісного (сформованість у суб'єкта діяльності особистісних якостей і цінностей, необхідних для її успішного

виконання).

3. Розкрито специфіку формування ключових компетентностей у високоздібних учнів основної школи під час вивчення предметів суспільствознавчого циклу, яка зумовлена педагогічними можливостями цих предметів (охоплення різних аспектів життєдіяльності сучасного суспільства; співіснування різних поглядів щодо інтерпретації соціальних явищ, історичних подій, культурних фактів; спонукання школярів не тільки до оволодіння об'єктивною інформацією про різні соціогуманітарні об'єкти, але й до самостійного відпрацювання власного суб'єктивного ставлення до них), віковими особливостями високоздібних учнів (у молодших підлітків – підвищена збудливість, емоційна нестабільність, активне формування нового рівня мислення; у старших підлітків – зростання інтелектуальної активності, самостійності, відповідальності) та їхніми типовими ознаками (швидкість і оригінальність мислення, пізнавальна активність, стійкість уваги).

4. Схарактеризовано теоретичні й методологічні засади дослідження формування ключових компетентностей у високоздібних школярів 5-9 класів під час вивчення предметів суспільствознавчого циклу, що дало можливість визначити мету, завдання, зміст, методи, засоби, форми, технологію реалізації зазначеного процесу, механізм оцінювання отриманих результатів та за необхідності коригування перебігу процесу. Визначено, що в основі методології дослідження лежать такі підходи: системно-синергетичний, особистісно-діяльнісний, аксіологічний, компетентнісний, акмеологічний та партисипативний.

5. Теоретично обґрунтовано й розроблено систему формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів, що складається з концептуально-цільового, структурно-змістового, формувально-функціонального та критерійно-результативного блоків. Конкретизовано основні функції цієї системи: мотиваційна, соціалізаційна, ціннісно-орієнтовна, навчальна, виховна, прогностична, управлінська, науково-дослідна, інформаційна, методична, технологічна, контроль-коригувальна.

Концептуально-цільовий блок системи формування ключових компетентностей у високоздібних школярів середніх класів під час навчання суспільствознавчих предметів відображає науково-методологічні підходи до здійснення дослідження, функції розробленої системи, мету, завдання й принципи реалізації процесу формування відповідних компетентностей в учнів зазначеного контингенту в процесі вивчення вказаних предметів. Структурно-змістовий блок розробленої системи містить у собі сукупність ключових компетентностей, які мають засвоїти інтелектуально здібні учні основної школи під час вивчання суспільствознавчих предметів, а також визначає сукупність і зміст цих компетентностей.

Формувально-функціональний блок системи формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів охоплює технологію формування цих компетентностей (організаційно-мотиваційний, дієво-процесуальний, контроль-коригувальний етапи), відповідний педагогічний інструментарій (методи, форми,

засоби навчання), а також теоретично обґрунтовані педагогічні умови, що сприяють успішній реалізації цього процесу (забезпечення спеціальної підготовки учителів суспільствознавчих предметів до формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи; активне застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у процесі формування ключових компетентностей учнів; залучення інтелектуально здібних учнів основної школи до здійснення ними самомоніторингу сформованості ключових компетентностей). Діагностично-результативний блок системи формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів охоплює критерії й показники, рівні сформованості в школярів цих компетентностей, а також очікуваний результат реалізації розробленої системи.

Експериментальна перевірка розробленої системи формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів довела її ефективність. Так, кількість учнів із високим рівнем сформованості соціальної та громадянської компетентності в експериментальній групі зросла на 10,5 %, обізнаності та самовираження у сфері культури – на 9,9 %, умінь вчитися впродовж життя – на 9,4 %, спілкування державною (і рідною в разі відмінності) мовою – на 8,8 %, умінь спілкування іноземними мовами – на 7,9 %, інформаційно-цифрової компетентності – на 8,7 %, екологічної грамотності та здорового способу життя – на 7,7 %, ініціативності й підприємливості – на 8,1 %, основних компетентностей у галузі природничих наук і технологій – на 6,7 %, математичної компетентності – на 6,0 %. В учнів контрольної групи зміни в рівнях сформованості відповідних компетентностей мали такий вигляд: +3,0 %; +3,9 %; +3,6 %; +4,0 %; +3,8 %; +4,2 %; +4,6 %; +4,0 %; 3,1 %; 4,1 %. У свою чергу зменшення кількості учнів із низьким рівнем сформованості ключових компетентностей в експериментальній групі відображають такі відповідні числа: -18,6 %; -17,4 %; 16,4 %; -15,4 %; -11,3 %; -14,4 %; -15,6 %; -15,1 %; -12,4 %, -10,3 %, а в контрольній групі – такі: -7,8 %; -6,9 %; -5,0 %; -7,9 %; -4,5 %; -4,8 %; -7,1 %; -6,3 %; -4,9 %; 4,3 %.

Результати обробки експериментальних даних обраними методами математичної статистики стали підставою для висновку про підтвердження правильності висунутої на початковому етапі дослідження гіпотези та про доцільність широкого впровадження розробленої системи в процес навчання інтелектуально здібних учнів основної школи. Водночас варто відзначити, що зміни в даних щодо сформованості в учнів основних компетентностей у галузі природничих наук і технологій та математичної компетентності не є статистично значущими.

6. Уточнено критерії та показники рівнів сформованості ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів основної школи: мотиваційно-ціннісний (розвиненість мотивів щодо оволодіння компетентністю, характер ціннісного ставлення до компетентності та процесу її опанування); знаннево-діяльнісний (сформованість знань і вмінь, що входять до складу визначеної ключової компетентності); особистісно-рефлексивний (сформованість особистісних

якостей, що потрібні для прояву ключової компетентності, адекватність самооцінки їх сформованості). На основі застосування відповідних критеріїв і показників було виділено високий, середній і низький рівень сформованості ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів основної школи.

7. Для реалізації створеної системи формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів розроблено відповідне науково-методичне та дидактичне забезпечення, а саме: комплект експериментальних навчальних посібників, комплекти навчальних завдань і вправ, збірники завдань для самостійної діяльності інтелектуально здібних учнів основної школи з предметів суспільствознавчого циклу; конкретні методичні рекомендації для учителів середніх класів на основі застосування сформульованих теоретичних положень і висновків дослідження.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують питання формування ключових компетентностей в інтелектуально здібних учнів у процесі вивчення суспільствознавчих предметів у старшій школі, з'ясування можливостей формування цих компетентностей у високоздібних школярів під час вивчення інших визначених у Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти освітніх галузей, визначення теоретико-методологічних і методичних засад формування в обдарованих учнів предметних компетентностей.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дослідження

Монографії

1. Ткачов А. С. Теорія і практика формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи в процесі навчання суспільствознавчих предметів : монографія. Харків: ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2017. 431 с.
2. Ткачев А., Ткачева Н. Реализация компетентностного подхода в естественно-математическом образовании интеллектуально способных и одаренных школьников. *Проблемы современной дидактики в высшей и средней школе* : монографія. Saarbrücken : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. С. 164–186.
3. Tkachov A., Tkachova N. Pedagogical conditions for the formation of personal values in the intellectually capable students of the main school based on the study of social disciplines. *Education studios: theory and Practice* : monograph. Prague – Vienna : Premier Publishing, 2018. P. 279–286.

Навчально-методичні посібники

4. Ткачов А. С., Гавриш І. В., Ломберг М. В., Щербакова О. О., Холтобіна О. У. Навчаємося разом : експерим. навч. посіб. (Зошит з друкованою основою). 5 клас. Ч. 1. Харків : ТОВ ВБ «Інтелект України», 2018. 24 с.
5. Ткачов А. С., Гавриш І. В., Ломберг М. В., Щербакова О. О., Холтобіна О. У. Навчаємося разом : експерим. навч. посіб. (Зошит з друкованою основою). 5 клас. Ч. 2. Харків : ТОВ ВБ «Інтелект України», 2018. 12 с.

основою). 6 клас. Ч. 8. Харків : ТОВ ВБ «Інтелект України», 2018. 16 с.

21. Ткачов А. С., Гавриш І. В., Ломберг М. В., Щербакова О. О., Холтобіна О. У. Навчаємося разом : експерим. навч. посіб. (Зошит з друкованою основою). 6 клас. Ч. 9. Харків : ТОВ ВБ «Інтелект України», 2018. 16 с.

Статті в провідних фахових, міжнародних виданнях

22. Ткачов А. С. Організаційно-педагогічні умови навчання обдарованих учнів загальноосвітньої школи. *Науковий вісник* : зб. наук. пр. Одеса : Південноукр. нац. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського, 2012. Вип. № 1–2. С. 46–58.

23. Ткачов А. С. Особливості навчання обдарованих дітей підліткового віку. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання* : зб. наук. пр. К. : Київ. нац. лінгвіст. ун-т, 2013. Вип. 47. С. 35–38.

24. Ткачов А. С. Фактори і особливості розвитку обдарованості у старшокласників у процесі навчання. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. пр. Слов'янськ : ДНВЗ «Донбас. держ. пед. ун-т», 2013. Вип. LXI. С. 377–381.

25. Ткачов А. С. Теоретичний аналіз понятійно-категоріального апарату дослідження проблеми організації навчання академічно здібних учнів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Клас. приват. ун-т, 2013. Вип. 31 (84). С. 376–379.

26. Ткачов А. С., Ткачова Н. О. Аксиологічні засади організації навчання здібних і обдарованих учнів. *Рідна школа*. 2013. № 10(1006). С. 14–18.

27. Ткачов А. С. Аналіз сучасних підходів до організації навчання академічно здібних учнів. *Проблеми сучасної педагогічної освіти* : зб. наук. пр. Ялта : РВВ «Крим. гуман. ун-т», 2014. Вип. 45. С. 271–275.

28. Ткачов А. С. Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми організації навчання академічно здібних учнів основної школи. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології* : зб. наук. пр. Херсон : Херсон. нац. техн. ун-т, 2013. Вип. 1(99). С. 422–426.

29. Tkachov A., Tkachova N., Caizhi Liao. On the Construction and Cultivation of gifted Students Basic Values in Ukraine. *Education and Teaching Research*. 2015. № 3. Vol. 29. P. 11–17.

30. Ткачов А. С. Дослідження проблеми навчання академічно здібних учнів основної школи з позиції системно-синергетичного підходу. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Клас. приват. ун-т, 2015. Вип. 44(97). С. 396–402.

31. Ткачов А. С. Розвиток загальної обдарованості школярів на засадах акмеологічного підходу. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології* : зб. наук. пр. Херсон : Херсон. нац. техн. ун-т, 2015. Т. 3. С. 101–103.

32. Ткачов А. С. До питання реалізації компетентнісного підходу в шкільній освіті. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Клас. приват. ун-т, 2016. Вип. 49 (102). С. 280–285.

33. Ткачов А. С. Концептуальні ідеї реалізації компетентнісного підходу в навчанні школярів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і*

загальноосвітній школах : зб. наук. пр. Запоріжжя : Клас. приват. ун-т, 2016. Вип. 50(103). С. 336–341.

34. Ткачов А. С. Теоретичний аналіз понять «компетентність» та «компетенція». *Педагогіка та психологія* : зб. наук. пр. Харків : Хар. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2016. С. 36–42.

35. Ткачов А. С. Генезис проблеми дитячої обдарованості в зарубіжній науковій думці. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання* : зб. наук. пр. Київ : Київ. нац. лінгвіст. ун-т, 2016. Вип. 54. С. 280–285.

36. Ткачов А. С. Наукові підходи до визначення ключових компетенцій у зарубіжній науковій думці. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. пр. ДВНЗ «Донбас. держ. пед. ун-т». Харків : ТОВ «Вид-во НТМТ», 2017. № 2(82). С. 124–133.

37. Ткачов А. С., Ткачова Н. О. Організаційно-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до роботи з обдарованими учнями. *Науковий вісник Кремен. обл. гуман.-пед. акад. імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*. 2017. Вип. 7. С. 155–165.

38. Tkachov A. About society institutional disciplines teaching in the basic school. *New of science and education*. 2017. № 3(53). P. 78–86.

39. Tkachov A. The principles of the formation of key competences of intellectually gifted students of the basic school. *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum*. 2017. № 5(41). S. 9–19.

40. Ткачов А. С. Формування ціннісних орієнтацій обдарованих учнів підліткового віку в процесі навчання суспільствознавчих дисциплін. *Людинознавчі студії* : зб. наук. пр. Дрогобич : Дрогоб. держ. пед. ун-т імені Івана Франка, 2018. Вип. 6(38). С. 319–326.

41. Ткачов А. С. Структурно-функціональна модель формування ключових компетентностей інтелектуально здібних і обдарованих учнів основної школи в процесі навчання. *Науковий вісник* : зб. наук. пр. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». Ужгород : ДВНЗ «Ужгород. ун-т», 2017. Вип. 1(40). С. 286–289.

42. Ткачов А. С. Формування іншомовної компетентності в інтелектуально здібних учнів основної школи. *Науковий вісник* : зб. наук. праць. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». Ужгород : ДВНЗ «Ужгород. ун-т», 2017. Вип. 2(41). С. 241–244.

43. Ткачов А. С. Педагогічна підтримка інтелектуально здібних учнів основної школи під час вивчення ними історико-суспільствознавчих дисциплін. *Теорія та методика навчання та виховання* : зб. наук. пр. Харків : Харк. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди, 2017. Вип. 42. С. 199–206.

44. Ткачов А. С., Гавриш І. В. Теоретико-методологічні основи реалізації компетентно орієнтованої освіти обдарованих учнів у межах науково-педагогічного проекту «Інтелект України». *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Клас. приват. ун-т, 2017. Вип. 55(108). С. 133–141.

45. Tkachov A. Pedagogical conditions of formation of key competences among intellectually capable pupils of the 5th-9th forms in the process of teaching social studies. *Nauka I Studia*. 2018. № 2(182). S. 26–31.

46. Ткачов А. С. Формування інформаційно-цифрової компетентності в інтелектуально здібних учнів підліткового віку під час вивчення ними суспільнознавчих предметів. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. пр. ДВНЗ «Донбас. держ. пед. ун-т». Харків : ТОВ «Вид-во НТМТ», 2017. № 5(85). С. 216–224.

47. Ткачов А. С. Формування громадянської компетентності в обдарованих та здібних учнів підліткового віку. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти* : зб. наук. пр. Харків : Укр. інж.-пед. акад, 2017. Вип. 56–57. С. 197–203.

48. Ткачов А. С. Про витоки ідей виявлення та розвитку обдарованої особистості в історії наукової думки. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Клас. приват. ун-т, 2017. Вип. 52(105). С. 15–21.

49. Ткачов А. С. Формування підприємницької компетентності в обдарованих підлітків (на прикладі суспільствознавчих предметів). *Педагогіка та психологія* : зб. наук. пр. Харків : Хар. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2018. С. 112–119.

50. Tkachov A. The social competence formation in intellectually capable adolences pupils of tanagers. *Fundamentalis scientiam*. 2018. № 17. Vol. 2. P. 37–40.

51. Ткачов А. С. Методи та форми формування загальнокультурної компетентності в інтелектуально здібних учнів 5-9 класів (у процесі вивчення суспільствознавчих предметів). *Науковий вісник* : зб. наук. пр. Серія : «Педагогіка. Соціальна робота». Ужгород : ДВНЗ «Ужгород. ун-т», 2018. Вип. 1(42). Ч. I–II. С. 238–241.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

52. Ткачов А. С. Особливості роботи педагога з обдарованими учнями. *Сучасна освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика* : матер. наук.-практ. конф. (Харків, 22 листоп. 2012 р.). Харків : Хар. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2012. С. 118–119.

53. Ткачов А. С. Про специфіку навчання обдарованих учнів основної школи. *Сучасна вища і середня освіта в умовах реформування : проблеми, теорія, практика* : матер. наук.-практ. конф. (Харків, 22 листоп. 2013 р.). Харків : Хар. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2013. С. 130–131.

54. Ткачов А. С. Про підготовку майбутніх учителів до навчання академічно здібних учнів. *Психолого-педагогічне забезпечення професійної підготовки фахівців технічного, економічного та гуманітарного профілю* : зб. тез та матер. Всеукр. наук.-пед. конф. (Херсон, 18 берез. 2014 р.). Херсон : Херсон. нац. техн. ун-т, 2014. С. 140–143.

55. Ткачев А. С., Ткачева Н. А. Аксиологичекий контекст в обучении одаренных школьников. *Развитие одаренности в современной образовательной среде* : матер. Междунар. науч.-практ. конф. (Белгород, 28 окт. 2014 г.). Белгород : Белгород. ин-т развит. образ., 2014. С. 239–244.

56. Ткачов А. С. Ознаки й види обдарованості особистості у шкільному віці. *Кафедра педагогіки в системі підготовки майбутнього вчителя (до 165 річчя від дня заснування кафедри)* : матер. наук.-практ. конф. викладачів, докторантів і

аспірантів загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (Харків, 20 жовт. 2015 р.). Харків : Хар. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2015. С. 78–79.

57. Ткачов А. С. Реалізація компетентнісного підходу в навчанні учнів. *Педагогізація соціального середовища в роботі з різними соціальними* : матер. наук.-практ. конф. (Харків, 22 листоп. 2016 р.). Харків : Хар. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2016. С. 88–89.

58. Ткачов А. С. Компетентність і компетенція: проблеми термінологічного вираження понять. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами* : матер. II Всеукр. (з міжнар. участю) наук.-практ. конф. (Херсон, 18 листоп. 2016 р.). У 2 ч. Херсон : КВНЗ «Херсон. акад. неперевн. освіти», 2016. Ч. 1. С. 164–167.

59. Ткачов А. С. Діалогове евристичне навчання як фактор розвитку інтелектуально обдарованих учнів початкової школи. *Самореалізація пізнавально-творчого і професійного потенціалу особистості в інноваційній освіті* (Суми, 16–17 листоп. 2016 р.). Суми : Сум. обл. ін-т післядипл. пед. освіти, 2016. С. 152–154.

60. Ткачов А. С. Компетентнісний підхід у шкільній освіті : історія розвитку та сучасні проблеми реалізації. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи* : зб. матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Баку – Ужгород – Дрогобич, 10 берез. 2017 р.). Баку – Ужгород – Дрогобич : «Посвіт», 2017. С. 345–347.

61. Ткачов А. С. Навчання академічно обдарованих учнів природничо-математичним дисциплінам на засадах компетентнісного підходу. *Проблема та інновації в природничо-математичній, технологічній та професійній освіті* : матер. IV Міжнар. наук.-практ. онлайн-інтернет-конф. (Кропивницький, 10–21 квіт. 2017 р.). Кропивницький : Кіровоград. держ пед. ун-т імені Володимира Винниченка, 2017. С. 166–167.

62. Ткачов А. С. До питання визначення ключових компетенцій у зарубіжній та вітчизняній науковій літературі. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика* : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11 квіт. 2017 р.). Харків : Хар. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 245–248.

63. Ткачов А. С. До питання управління навчальними проектами обдарованих учнів у галузі природничо-математичних дисциплін. *Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Полтава, 18-19 трав. 2017 р.). Полтава : Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка, 2017. С. 285–287.

64. Ткачов А. С. Ключові компетенції як об'єкт дослідження зарубіжних науковців. *Efektivní nástroje moderních věd – 2017* : матер. наук.-практ. конф. (Прага, 22–30 квіт. 2017 р.). Прага : Publishing House «Education and Science», 2017. Т. 8. Педагогічні науки. С. 86–88.

65. Ткачов А. С. Визначення понять «компетентність» і «компетенція»: результати порівняльного аналізу. *Українська освіта і наука в XXI столітті: погляд молоді* : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (м. Харків, 11–12 трав. 2017 р.). Харків : Хар. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 53–

56.

66. Ткачов А. С. Історичні передумови розвитку ідеї навчання обдарованої молоді. *Cutting-edge science – 2017* : матер. наук.-практ. конф. (Шеффілд, 30 квіт. – 7 трав. 2017 р.). Шеффілд : Science and Education Ltd, 2017. Т. 9. Педагогічні науки. С. 11–13.

67. Ткачов А. С. Організація профорієнтаційної роботи з інтелектуальної здібними учнями основної школи. *Професійне становлення особистості : проблеми і перспективи* : тези допов. IX Міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 9–10 листоп. 2017 р.). Хмельницький : Хмельниц. нац. ун-т, 2017. С. 101–103.

68. Ткачов А. С. Формування особистісних цінностей в інтелектуально здібних учнів підліткового віку : теоретичний аспект. *Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст* : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Дрогобич, 26–27 жовт. 2017 р.). Дрогобич : Дрогоб. держ. пед. ун-т імені Івана Франка, 2017. С. 250–253.

69. Ткачов А. С. Формування мовної й мовленнєвої компетентності у високоздібних учнів: теоретичні та практичні питання. *Педагогіка та психологія : сучасний стан розвитку наукових досліджень та перспективи* : матер. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 13–14 жовт. 2017 р.). Запоріжжя : Клас. приват. ун-т, 2017. С. 43–48.

70. Ткачов А. С. До питання формування іншомовної компетентності в інтелектуально здібних учнів. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи* : зб. матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Баку – Ужгород – Дрогобич, 17 листоп. 2017 р.). Баку – Ужгород – Дрогобич : «Посвіт», 2017. С. 249–251.

71. Ткачов А. С. Про організацію процесу навчання інтелектуально здібних учнів підліткового віку у сучасній школі. *Інновації в підготовці та професійній діяльності фахівців соціальної галузі* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 24 листоп. 2017 р.). Харків : Хар. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 55–56.

72. Ткачов А. С. Формування вміння вчитися як ключової компетентності в інтелектуально здібних учнів основної школи. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика* : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 10 квіт. 2018 р.). Харків : Хар. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2018. С. 370–373.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

73. Ткачов А. С. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні інтелектуально обдарованих учнів підліткового віку. *Освітні технології: філософія, психологія, педагогіка* : зб. наук. ст. : у 2 ч. / За ред. О. В. Зосименко. Суми : ФОП Цьома, 2017. Ч. 2. С. 80–84.

АНОТАЦІЇ

Ткачов А. С. Система формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання

суспільствознавчих предметів. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.09 – теорія навчання. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України. – Харків, 2019.

Дисертація присвячена проблемі формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів. У дисертації з'ясовано суть і структуру ключових компетентностей, конкретизовано їх зміст для учнів основної школи. Визначено теоретико-методологічні засади дослідження проблеми формування цих компетентностей в інтелектуально здібних школярів середніх класів у процесі навчання суспільствознавчих предметів. Розкрито специфіку формування ключових компетентностей в учнів зазначеного контингенту під час вивчення даних предметів. Теоретично обґрунтовано, розроблено й експериментально перевірено систему формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів. Уточнено критерійну базу, показники й рівні сформованості цих компетентностей в інтелектуально здібних учнів 5-9 класів. Розроблено науково-методичне й дидактичне забезпечення реалізації розробленої системи формування ключових компетентностей інтелектуально здібних учнів основної школи у процесі навчання суспільствознавчих предметів.

Ключові слова: система, ключові компетентності, інтелектуальні здібності, учень, основна школа, суспільствознавчі предмети.

Ткачев А. С. Система формирования ключевых компетентностей интеллектуально способных учащихся основной школы в процессе изучения обществоведческих предметов. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.09 – теория обучения. – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Министерство образования и науки Украины. – Харьков, 2019.

Диссертация посвящена проблеме формирования ключевых компетентностей интеллектуально способных учащихся основной школы в процессе изучения обществоведческих предметов. В диссертации определены сущность и структура ключевых компетентностей, конкретизированы их содержание для учащихся основной школы. Определены теоретико-методологические основы исследования проблемы формирования этих компетентностей у интеллектуально способных школьников средних классов в процессе изучения обществоведческих предметов. Раскрыта специфика формирования ключевых компетентностей у учащихся указанного контингента при изучении данных предметов. Теоретически обоснована, разработана и экспериментально проверена система формирования ключевых компетентностей интеллектуально способных учащихся основной школы в процессе изучения обществоведческих предметов. Уточнены критериальная база, показатели и уровни сформированности этих компетенций у интеллектуально способных

учеников 5-9 классов. Разработано научно-методическое и дидактическое обеспечение реализации разработанной системы формирования ключевых компетентностей интеллектуально способных учащихся основной школы в процессе изучения обществоведческих предметов.

Ключевые слова: система, ключевые компетентности, интеллектуальные способности, ученик, основная школа, обществоведческие предметы.

Tlachov A. S. The System of Key Competencies Building of Intellectually Capable Pupils of Secondary School in the Process of Social Science Subjects Study. – On the rights of the manuscript.

The thesis for obtaining a scientific degree of the doctor of pedagogical sciences, specialty 13.00.09 – Theory of Education. – H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kharkiv, 2019.

The thesis is devoted to the issue of key competencies building of intellectually capable pupils of secondary school in the process of social science subjects study. The scientific research specifies the need of the students' individual abilities in the learning process expressed in ancient times to be taken into account. The following scientific advances became useful in further scientific research, in particular: intellectual abilities are considered to be special dynamic entities, the pupils' intellectual abilities progress is inextricably linked with other spheres of their personality development, the quality improvement of the personality abilities formation is contributed by the use of specially created models, the success of learning and education process as well as the development of pupils' intellectual abilities are provided with pedagogically competent support from teachers.

On the basis of modern scientific works analysis it has been determined that abilities are the individually psychic peculiarities of a person that meet the requirements of a certain activity and is a condition for its successful implementation. Wherein, the levels of personality abilities development are put into such hierarchical sequence: abilities – giftedness – talent – genius. Among the various groups of abilities a special place is taken by intellectual ones. In the thesis, intellectual abilities as a notion is referred to the mental features of a person that enable one successfully to solve various intellectual tasks, that is to find, to process, to analyze and consciously to evaluate information from different sources and as a result to make well-considered decisions and consequently implement them in practice.

During a scientific search it was found out that competency is a personal entity which is an integrative combination of theoretical knowledge, practical skills and abilities, relevant motives, personal values and qualities of a person and therefore it ensures one's ability to perform certain activities. The key role in the model of competency-oriented education is played by the key competencies which include the following ones: communication in the state (and native in case of difference) language; competencies in the field of natural sciences and technologies; information and digital competency; the ability to get lifelong learning; communication in foreign languages; mathematical competency; initiative and entrepreneurship; awareness and expression in the field of culture; environmental literacy and healthy lifestyle; social and civic competencies. The

above-mentioned competencies have the most integrated character and are manifested in various spheres of life of a modern person.

It is also established that any competency is an integrative combination of such components as: motivational-dedicated, cognitive-procedural, personal-valuable.

The thesis reveals the specificity of the key competencies building of secondary school pupils during the social science cycle subjects study, which is determined by the pedagogical capabilities of these subjects, age characteristics of intellectually capable pupils and their typical features, the theoretical and methodological foundations of the study of the key competencies building of intellectually capable 5-9 grades pupils during the process of social science cycle subjects study.

The system of the key competencies building of intellectually capable pupils of secondary school in the process of social science subjects study, which consists of notional-targeted, structural-content, formative-functional and diagnostical-effective modules has been theoretically substantiated and developed. Thus, the notional-targeted module of the system of key competencies building of intellectually capable pupils of secondary school in the process of social science subjects study reflects the scientific and methodological approaches to the research, the functions of the developed system, the purpose, tasks and principles of the process of corresponding competencies building of the specified pupils during the specified subjects study process.

Structural-content module of the developed system contains a set of key competencies that should be mastered by intellectually capable pupils of the secondary school during the process of social science subjects study. Moreover, this module determines a set and content of such competencies.

The formative-functional module of the system of key competencies building of intellectually capable pupils of secondary school in the process of social science subjects study covers the technology of these competencies formation (organizational-motivational, operational-procedural, control and correctional stages), the corresponding pedagogical tools (methods, forms, means of teaching) as well as theoretically grounded pedagogical conditions contributing to successful implementation of this process.

The diagnostical-effective module of the system of the key competencies building of intellectually capable pupils of secondary school in the process of social science subjects study covers the criteria and indicators, the formation levels of the pupils' competencies as well as the expected result of the developed system implementation.

Experimental verification of the developed system of the key competencies building of intellectually capable pupils of secondary school in the process of social science subjects study proved the effectiveness of the system. To implement the established system of the key competencies building of intellectually capable pupils of secondary school in the process of social science subjects study appropriate scientific-methodical and didactic support has been developed.

Key words: the system, key competencies, intellectual abilities, a pupil, secondary school, social science subjects.